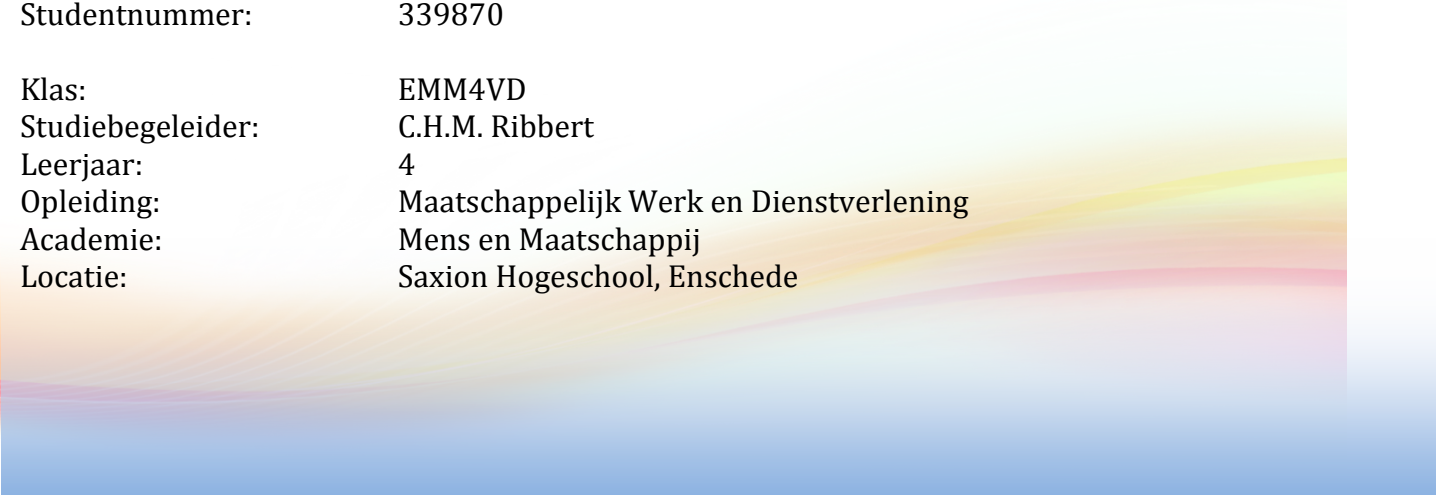

Social Work & Verlieskunde

Een kwalitatief onderzoek naar het belang van
Verlieskunde voor de toekomstige professional.

L.P. 9.2 Bachelorrapport T.AMM. 37555

Naam:	Elsbeth Frielink
Studentnummer:	326135
Naam:	Carmen Detert Oude Weme
Studentnummer:	339870
Klas:	EMM4VD
Studiebegeleider:	C.H.M. Ribbert
Leerjaar:	4
Opleiding:	Maatschappelijk Werk en Dienstverlening
Academie:	Mens en Maatschappij
Locatie:	Saxion Hogeschool, Enschede

Social Work & Verlieskunde

Een kwalitatief onderzoek naar hoe 'Verlieskunde' een bijdrage kan leveren aan het nieuwe domeinprofiel Social Work, binnen de Academie Mens & Maatschappij aan Saxion te Enschede.

Naam:	Elsbeth Frielink
Studentnummer:	326135
Naam:	Carmen Detert Oude Weme
Studentnummer:	339870
Klas:	EMM4VD
Studiebegeleider:	C.H.M. Ribbert
Leerjaar:	4
Opleiding:	Maatschappelijk Werk en Dienstverlening
Academie:	Mens en Maatschappij
Locatie:	Saxion Hogeschool, Enschede
Docent:	L. Slots
Toetscode:	T.AMM.37555

Inhoudsopgave

Voorwoord	6
Samenvatting	7
Hoofdstuk 1: Inleiding bachelorrapport.....	9
1.1 Inleiding.....	9
1.2 Aanleiding	9
1.3 Doelstelling.....	10
1.3.1 Korte termijn	10
1.3.2 Lange termijn	11
1.4 Hoofdvraag.....	11
1.4.1 Theoretische deelvragen.....	11
1.4.2 Praktische deelvragen	11
1.5 Leeswijzer	11
Hoofdstuk 2: Theoretisch kader	12
2.1 Inleiding.....	12
2.2 Theoretische deelvraag 1	12
2.2.1 Social Work.....	12
2.2.2 Verlieskunde.....	12
2.3 Theoretische deelvraag 2	16
2.3.1 Nieuwe domeinprofiel Social Work.....	16
2.3.2 Body of Knowledge, Skills and Attitude (BOKSA)	17
2.4 Conclusie theoretische deelvragen	18
2.4.1 Theoretische deelvraag 1: Wat is het belang van thema's betreffende rouw & verlies binnen de opleiding Social Work?.....	18
2.4.2 Theoretische deelvraag 2: Op welke manier heeft verlieskunde een plek binnen de academie Mens & Maatschappij?	18
Hoofdstuk 3: Methode van onderzoek	19
3.1 Inleiding.....	19
3.2 Type onderzoek.....	19
3.2 Populatie en steekproef.....	19
3.3 Instrument	20
3.4 Procedure	21

3.4.1	Voorbereiding	21
3.4.2	Uitvoering.....	21
3.4.3	Analyse	22
3.5	Validiteit	22
3.6	Betrouwbaarheid	23
3.7	Ethische overwegingen	24
Hoofdstuk 4: Resultaten		25
4.1	Inleiding.....	25
4.2	Kenmerken respondenten	25
4.3	Verlieskunde volgens de studenten	25
4.3.1	Omschrijving verlies	26
4.3.2	Omschrijving rouw	26
4.3.3	Verlieskunde	26
4.3.4	Aanbod binnen de academie	28
4.3.5	Rouw en/of verliessituaties in de praktijk.....	29
4.3.6	Aanbevelingen.....	30
4.4	Verlieskunde volgens de docenten	30
4.4.1	Keuze beroep	30
4.4.2	Omschrijving verlies	31
4.4.3	Omschrijving rouw	31
4.4.4	Verlieskunde	31
4.4.5	Aanbod verlieskunde.....	33
Hoofdstuk 5: Conclusie		35
5.1	Inleiding.....	35
5.2	Conclusie praktische deelvragen.....	35
5.2.1	Waarom hebben studenten van de Academie Mens & Maatschappij voor het methodisch profiel Verlieskunde gekozen?	35
5.2.2	Voldoen de lessen Verlieskunde aan de verwachtingen van de studenten?	35
5.2.3	Wat is volgens studenten en docenten de behoefte aan lessen in omgaan met verlies en rouw?	35
5.2.4	Welke situaties die te maken hebben met verlies en rouw, zijn studenten in de praktijk tegen gekomen, volgens de studenten en docenten?	36
5.3	Conclusie hoofdvraag.....	36
5.3.1	Hoe kan het methodisch profiel 'Verlieskunde' binnen Saxion Academie Mens en Maatschappij, bijdragen aan het nieuwe domeinprofiel Social Work.	37

5.3.2 Aanbevelingen.....	37
5.4 Sterkte/zwakte analyse	39
5.4.1 Sterktes	39
5.4.2 Zwaktes	40
5.5 Discussie	41
5.5.1 Pleidooi: Verlieskunde als standaard vak in het curriculum van het nieuwe domeinprofiel Social Work.	41
Literatuurlijst.....	43
Bijlage.....	45
Bijlage A – interviewvragen student	45
Bijlage B – interviewvragen docent.....	47
Bijlage C – overeenkomst onderzoeksopdracht.....	49
Bijlage D – evaluatieformulier opdrachtgever	51
Bijlage E – beoordeling presentatie uitkomsten onderzoek	53
Bijlage F - beoordelingsformulier	55

Voorwoord

Er wordt binnen de opleiding Maatschappelijk Werk en Dienstverlening een bachelor rapport gevraagd, dit valt onder leerpakket 9.2.

Dit rapport gaat over het belang van verlieskunde en het omgaan met verlies en rouw, wat ons beiden erg interesseert, vandaar dat wij voor dit onderwerp hebben gekozen. Het interviewen vonden wij erg leuk om te doen en soms zelfs inspirerend, wij willen de respondenten (zowel student als docent) bedanken voor de openheid en het vertrouwen. Wij hebben onze samenwerking als zeer positief mogen ervaren. Wij waren een goed team, wij konden goed met elkaar overleggen en waren het vaak met elkaar eens. Hier zijn wij erg blij mee.

Wij willen onze opdrachtgever J. Kors en de deelnemende respondenten hartelijk bedanken voor de goede inzet. In het bijzonder willen wij onze docent L. Slots bedanken. Wanneer wij advies of hulp nodig hadden, konden wij altijd bij u terecht. U bent een behulpzame, leuke en vooral deskundige docent die altijd met ons mee probeerde te denken. Dank daarvoor.

Met dit rapport hopen wij u als lezer aan het denken te zetten. Daarnaast hopen wij dat ons bachelorrapport gebruikt kan worden binnen de ontwikkeling van de opleiding Social Work.

Wij wensen u veel leesplezier.

Vriendelijke groet,

Elsbeth Frielink & Carmen Detert Oude Weme
30 januari 2017

**The emotions of grief are universal,
but the experience of grief is not.**

Lofland (1985) (in Stets & Turner, 2007)

Foto: Modestas Jonauskas (z.j.) (in Barneveld, 2015)

Samenvatting

Iedereen maakt wel eens verlies mee en komt het tijdens de studie wel eens tegen. Voornamelijk tijdens stages. Het onderwerp verlies en rouw komt ook steeds meer in beeld door onder andere de maatschappelijke ontwikkelingen die op dit moment gaande zijn. Binnen de academie Mens & Maatschappij aan Saxion te Enschede wordt er wel aandacht besteed aan dit onderwerp, maar als student en toekomstig hulpverlener krijg je hier alleen meer kennis over, wanneer je het methodisch profiel verlieskunde hebt gekozen. Dit betekent dat de studenten die hier niet voor kiezen, hier ook geen kennis over krijgen. De vraag die bij bovenstaande informatie gesteld kan worden is: waarom krijgen niet alle toekomstige hulpverleners les in verlieskunde? Aangezien dit een veel voorkomend onderwerp is. Tevens waren de onderzoeker benieuwd naar de keuze van de studenten, waarom zij voor verlieskunde hebben gekozen en wat hun ervaringen met deze lessen waren. Door hier antwoord op te krijgen zijn de onderzoekers een onderzoek gestart waarmee zij hopelijk duidelijk kunnen krijgen hoe het methodisch profiel verlieskunde binnen het nieuwe domeinprofiel Social Work kan bijdragen. Om antwoord te krijgen op deze informatie zijn de onderzoekers een kwalitatief onderzoek gestart doormiddel van interviews. Tijdens dit onderzoek zijn er acht studenten en twee docenten geïnterviewd. Ook is er tijdens het onderzoek veel gebruik gemaakt van bestaande literatuur.

Uit de opgemaakte resultaten tijdens het onderzoek, blijkt dat de meeste respondenten voor het methodisch profiel verlieskunde hebben gekozen om handvatten aangereikt te krijgen in het omgaan met verlies en rouw. Tijdens dit profiel is het boek van De Mönnink (2015) gebruikt die tevens voor dit onderzoek gebruikt is bij het theoretisch kader. Het merendeel van de respondenten geeft aan dat er weinig tot een beperkt aanbod is wat betreft het omgaan met verlies en rouw. Hierbij geven zij aan dat verlieskunde als een standaard vak gegeven zou moeten worden. De onderzoekers konden hieruit concluderen dat er behoefte is aan meer lessen in omgaan met verlies en rouw. Alle respondenten geven aan dat zij meerdere praktijksituaties met verlies en rouw tegen zijn gekomen tijdens stages. Hierbij geven zij aan dat zij verliesbegeleiding bij een cliënt van belang vinden. Deze informatie van de respondenten sluit ook aan bij de informatie van Neijenhuis (2015) die gegeven wordt in het theoretisch kader. De meerderheid van de respondenten zeggen niet iets specifiek aan methoden te hebben meegenomen vanuit de lessen verlieskunde. Ook geeft meer dan de helft aan dat de lessen verlieskunde niet hebben voldaan aan hun verwachtingen. Wel werd er volgens hen voldoende ruimte en veiligheid geboden tijdens de lessen waardoor de respondenten openheid durfden te tonen.

De twee docenten die ook als respondenten fungeerden vonden de literatuur tijdens de lessen verlieskunde in het methodisch profiel, niet geschikt. Het is volgens hen te technisch en een te dik boek die zij gebruiken. De gegeven ruimte die de docenten krijgen om de lessen in te vullen, ervaren zij als positief en negatief. De lessen kunnen

hierdoor namelijk te technisch worden, maar tevens vinden zij die vrijheid die zij hierin krijgen ook fijn. Volgens de respondenten werd er te weinig aandacht besteed aan het omgaan met verlies en rouw en komt het vak verlieskunde niet tot zijn recht omdat het een keuzeprofiel is. Heilzaam (2016) geeft namelijk aan dat de meeste mensen in het leven in aanraking komen met een vorm van verlies. De respondenten hopen dat het vak verlieskunde terug zal komen in het nieuwe domeinprofiel Social Work. Zij achtten de kennis en de handvatten van verlieskunde namelijk als waardevolle bagage voor afgestudeerde social workers.

De aanbevelingen die de onderzoekers hebben gegeven op bovengenoemde resultaten zijn: dat verlieskunde een betere plek moet krijgen binnen het nieuwe domeinprofiel Social Work, door het op te nemen in het algemene vakkenpakket of door het te combineren met een ander vak in de eerste fase van de opleiding. Het is aan te bevelen dat deze lessen verlieskunde in de SB-klassen gegeven worden door een verlieskunde docent en dat er in de eerste fase van de opleiding, basislessen verlieskunde worden gegeven. Vanaf de specialisatie waarvoor de Social Work studenten moeten kiezen, wordt er aangeraden verlieskunde te geven gericht op deze specialisatie. Ook is het belangrijk dat de docenten op vooraf geplande data en tijden evaluatiemomenten inplannen of in laten roosteren. Hierdoor komen zij niet in tijdnood waardoor de evaluatiemomenten worden uitgesteld. De laatste aanbeveling voor de docenten is dat er meer koppeling gelegd moet worden tussen de praktijk en de theorie. En voor de opdrachtgever is er de aanbeveling om dit bachelorrapport over te dragen aan de personen die het curriculum vorm geven. Dit bachelorrapport laat zien waarom verlieskunde een betere plek zou moeten krijgen in het nieuwe domeinprofiel Social Work.

Hoofdstuk 1: Inleiding bachelorrapport

1.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de aanleiding, de lange en korte termijn doelstelling en de hoofdvraag beschreven. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een leeswijzer, hierin staat de volgorde van dit bachelorrapport beschreven.

1.2 Aanleiding

Verlies komt voor in allerlei soorten, maten, situaties en is onontkoombaar voor iedereen. Verlies gaat met veel emoties, gevoelens en gedachten gepaard, waardoor rouwverwerking een belangrijk proces is.

In voorgaande jaren hanteerde Nederland een verzorgingsstaat, deze verzorgingsstaat ging uit van de solidariteit van iedere burger. Iedere burger leverde een bijdrage naar draagkracht aan de zorg, waar tevens iedere burger gebruik van kon maken, aldus Stapel en Keukens (2009). Nederland is sinds een aantal jaren van een verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving gegaan. Movisie (2015) stelt dat, wanneer men het heeft over de participatiesamenleving, deze zich richt op de leefwereld van mensen en actieve burgers. Waarbij de gedachte is dat er meer eigen kracht van de burger, passie en plezier naar de voorgrond treedt. Ofwel, dat er meer gewerkt zal worden vanuit de positieve psychologie. Echter heeft de participatiesamenleving ook een andere kant. Volgens Movisie (2015) zijn er eveneens nadelen te benoemen, namelijk de burgers die geen ondersteunend netwerk hebben of de zwaarte van de taak van mantelzorg welke bij de omgeving wordt neergelegd. Hierdoor valt er eveneens een stukje onafhankelijkheid en zelfstandigheid af en zullen deze hulpbehoevende burgers terug moeten vallen op hun netwerk. Movisie (2015) geeft hierbij aan dat ouderen of mensen met een beperking zich niet langer een volwaardig burger voelen, wat voor hen een groot verlies kan zijn.

Er zijn twee ontwikkelingen gaande die van invloed zijn op het onderzoek naar omgaan met verlies en rouw. Door de vergrijzing wordt deze doelgroep groter in het werkveld van de social worker, waardoor ondersteuning in het omgaan met verlies meer van toepassing zal zijn. Brandt (2009) stelt dat wij de dood ontwend zijn en er in een andere cultuur heel anders om gegaan wordt met rouw en verlies. Van der Meij (2009) zegt in datzelfde artikel dat in onze samenleving, rouw wordt verborgen en afgehandeld wordt in procedures. Hij is ervan overtuigd dat de samenleving zichzelf het delen van rouw en het samen verdriet hebben, hierdoor ontnemt. Fiddelaers-Jaspers (2009) geeft in het artikel aan dat, als men het diepste verdriet in het eigen leven niet kunt nemen, men eveneens het geluk niet aan kan nemen.

Daarnaast is er nog een grote doelgroep die te maken krijgt met verlies en rouw, namelijk: de vluchtelingen. Deze doelgroep heeft veelal verschillende soorten verlies meegemaakt, hierbij kan gedacht worden aan het verliezen van familieleden, vrienden, huisvesting en dergelijke. Vos (2008) stelt dat de social workers hen ondersteunen in

het rouwproces. Om dit te kunnen doorlopen, behoren zij verschillende methodieken te beheersen en kunnen zij deze eveneens eclectisch toepassen. De kans dat de beroepsgroep social workers te maken krijgen met deze doelgroepen is dan ook toegenomen.

Als social worker is de kans dus groot dat je met verlies geconfronteerd wordt op professioneel gebied. Om die redenen is het belangrijk dat een professional zijn of haar eigen persoonlijke verliezen heeft kunnen verwerken. Wanneer dit niet gebeurt, kan het zijn dat de professional een vergelijkbare situatie bij een cliënt niet aan kan. Volgens Mönnink (2015) komen maatschappelijk werkers in aanraking met mensen/cliënten die hulp nodig hebben bij het verwerken van verschillende soorten verliessituaties. Verlies kan in de vorm zijn van werkloosheid, overlijden, echtscheiding, het achter moeten laten van je geboorteland als gevolg van oorlog en nog vele andere varianten, aldus Mönnink (2015). In de opleidingen maatschappelijk werk en dienstverlening (MWD) en sociaal pedagogische hulpverlening (SPH) op Saxion te Enschede, worden toekomstige professionals minimaal voorbereid op verlies en rouw, tenzij de student de keuze heeft gemaakt om het methodische profiel verlieskunde te kiezen. Naast het methodisch profiel zijn er op het Saxion experts die workshops geven aan studenten, bij het overlijden van een dierbaar persoon. Volgens De Mönnink (2015) wordt er gesteld dat, het begrip 'verlies' op verschillende wijzen een plek heeft binnen de opleidingen tot social worker. Het omgaan met verlies wordt steeds minder onder de aandacht gebracht binnen de opleidingen, waardoor dit onderwerp steeds vaker gestructureerd en systematisch weergegeven wordt. Binnen de academie Mens en Maatschappij zijn de opleidingen MWD en SPH sinds september 2015, samengevoegd tot de opleiding Social Work. Dit kan gezien worden als een kans voor de opleiding om het omgaan met verlies voldoende te waarborgen binnen het curriculum, zodat deze nieuwe stroom social workers meer kennis, vaardigheden en houdingsaspecten kunnen vergaren op het gebied van verlies en rouw. Wat vinden de huidige studenten en docenten van de waarde van verlieskunde?

Naar aanleiding van deze aspecten, is er gekozen om onderzoek te doen naar de studenten die voor het methodisch profiel 'Verlieskunde' hebben gekozen. Hierdoor wordt er in kaart gebracht met welke reden er voor dit profiel gekozen is, wat de ervaringen met het profiel zijn en of er behoefte is naar uitbreiding binnen de opleiding. Kortom: hoe kan het profiel verlieskunde bijdragen aan de nieuwe opleiding Social Work.

1.3 Doelstelling

1.3.1 Korte termijn

Het in kaart brengen van de bijdrage die het methodisch profiel 'Verlieskunde' kan geven binnen het nieuwe domeinprofiel.

1.3.2 Lange termijn

Het in kaart brengen of het aanbod in omgaan met verlies en rouw opgenomen moet worden in het algemene curriculum van de opleiding Social Work, Saxion te Enschede.

1.4 Hoofdvraag

Hoe kan het methodisch profiel 'Verlieskunde' binnen Saxion Academie Mens en Maatschappij, bijdragen aan het nieuwe domeinprofiel Social Work?

1.4.1 Theoretische deelvragen

1. Wat is het belang van thema's betreffende rouw & verlies binnen de opleiding Social Work?
2. Op welke manier heeft verlieskunde een plek binnen de Academie Mens & Maatschappij?

1.4.2 Praktische deelvragen

1. Waarom hebben studenten van de Academie Mens & Maatschappij voor het methodisch profiel Verlieskunde gekozen?
2. Voldoen de lessen Verlieskunde aan de verwachtingen van de studenten?
3. Wat is volgens studenten en docenten de behoefte aan lessen in omgaan met verlies en rouw?
4. Welke situaties die te maken hebben met verlies en rouw, zijn studenten in de praktijk tegen gekomen, volgens de studenten en docenten?

1.5 Leeswijzer

Het bachelor rapport bestaat uit vijf hoofdstukken, deze hoofdstukken zijn onderverdeeld in verschillende onderwerpen. Het eerste hoofdstuk gaat over de aanleiding van dit rapport, waarna het theoretisch kader volgt in hoofdstuk twee. Binnen het theoretisch kader worden de begrippen die van belang zijn binnen dit onderzoek, uiteen gezet om vervolgens geïntegreerd te kunnen worden, om antwoord te kunnen krijgen op de deelvragen. Na het theoretisch kader zal de methode van het onderzoek nader worden toegelicht. In hoofdstuk vier worden de resultaten van het onderzoek beschreven. Tot slot wordt er in hoofdstuk vijf een conclusie op de hoofdvraag gegeven, waarbij eveneens sterkte- en zwaktes, een discussie en de aanbevelingen naar voren zullen komen. Het rapport zal zich afsluiten met een slot, literatuurlijst en de bijlage.

Hoofdstuk 2: Theoretisch kader

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een theoretisch kader beschreven. In het theoretisch kader worden belangrijke begrippen die antwoord geven op de twee deelvragen uitgelegd, hierbij kan gedacht worden aan: Social Work, Verlieskunde, verlies en rouw, verliesverwerking/rouwproces, verliesbegeleiding, de BOKSA en het landelijk profiel. Ten slotte is er een conclusie beschreven.

2.2 Theoretische deelvraag 1

Wat is het belang van thema's betreffende rouw & verlies binnen de opleiding Social Work?

2.2.1 Social Work

Wilson, Ruch, Lymbery en Cooper (2012) omschrijven in hun boek de definitie van de International Federation of Social Workers (IFSW). Social Work streeft naar sociale verandering, naar het oplossen van problemen die zich in de relaties tussen mensen voordoen en de emancipatie, het versterken van de positie en het vergroten van de mogelijkheden van individuen. Het doel is het bevorderen van het welzijn van mensen. Social Work intervenueert op die punten waar de interactie tussen individuen en hun omgeving plaatsvindt en maakt daarbij gebruik van theorieën over het gedrag van mensen en sociale systemen. Social Work baseert zich op de principes die aan de mensenrechten en sociale rechtvaardigheid ten grondslag liggen, aldus Wilson et al. (2012, p. 268). Aanvullend hierop stellen Bijlsma en Janssen (2012) in hun boek 'Sociaal werk in Nederland' dat, sociaal werk mensenwerk is door-, voor- en met mensen. Waarbij zij aangeven dat dit werk nooit hetzelfde zal zijn, aangezien de mensen en de samenleving waarin men leeft, steeds verandert. Sociaal werk zal steeds weer opnieuw vormgegeven moeten worden en zal hierdoor nooit vanzelfsprekend zijn, aldus Bijlsma en Janssen (2012).

In deze twee bronnen komt naar voren dat Social Work intervenueert tussen individuen en de omgeving. Er kan gesteld worden dat verandering in de samenleving ervoor zorgt dat, interventie regelmatig bijgesteld moet worden om te kunnen voldoen aan de huidige eisen.

2.2.2 Verlieskunde

De Mönnink (2015) stelt in zijn boek 'Verlieskunde' dat, beroepskrachten signalen moeten leren oppakken wanneer cliënten of zichzelf kwetsbaar zijn door een verlies. Daarnaast zullen zij moeten leren om tijdig aan de bel te trekken als er behoefte is aan consultatie of supervisie. In het boek van Mönnink (2015) worden er handvatten aangereikt voor de benodigde kennis over verlies, verliesverwerking en verliesbegeleiding.

Keirse (2005, p. 12) schrijft in het tijdschrift *bijblijven*, het volgende over omgaan met rouw: *“Erkenning geven aan verdriet betekent meer verlichting dan het wegduwen of verzwijgen. Ook al rouwen geen twee mensen op dezelfde wijze, toch kan men bij de meesten gelijkaardige belevingen en reacties terugvinden.”*

Keirse (2005) geeft in dit zelfde tijdschrift aan dat er een viertal taken te onderscheiden zijn. Waarbij het in de eerste taak gaat om het onder ogen zien van de echtheid van het verlies, bij de tweede taak gaat het om de ervaring van de pijn m.b.t. het verlies. Bij de derde taak gaat het om de nieuwe inkleuring van het leven zonder diegene en tot slot de vierde taak, waarbij het gaat om het verlies en plekje te geven en het opnieuw houden van het leven, aldus Keirse (2005). Prof. Dr. Van den Bout (2003) stelt in het tijdschrift *Huisarts en wetenschap* dat, het rouwproces te vergelijken is met een vulkaan: die is aan het begin erg actief, wordt dan rustiger en gaat slapen, maar hij dooft nooit en kan zelfs weer opblaaien. Zo is het ook met rouw. Doughty Horn, Crews en Harrawoord (2012) geven in hun onderzoek aan dat een curriculum voor verdriet en verliesbegeleiding kan zorgen voor de omvatting van de impact van de cultuur, ervaring en de persoonlijkheid op het rouwproces. Daarnaast kan dit volgens hen ervoor zorgen dat men erkenning krijgt van verdriet binnen de dagelijkse verliezen en de overgangen die het leven met zich meebrengt. Wanneer dit vergeleken wordt met de theorie van De Mönnink (2015), kan er gesteld worden dat Doughty Horn et al. (2012) en De Mönnink het eens zijn over het feit dat er educatie dient te worden gegeven hoe men in het beroep, begeleiding kan geven aan cliënten die in een rouwproces zitten. Doughty et al. (2012) geven eveneens aan dat zij verdriet en verlies als universeel achten binnen de menselijke ervaring, waardoor het volgens hen onlogisch is dat dit onderwerp niet voldoende mee wordt genomen in het onderwijs. Door dit onderwerp extra toe te voegen in het onderwijs/curriculum, kan men de toekomstige hulpverleners beter voorbereiden op de veranderingen in de wereld, aldus Doughty et al. (2012).

2.2.2.1 Verlies & Rouw

Verlies is het kwijtraken van één of meer veelbetekenende elementen uit je bestaan en daarmee het kwijtraken van het houvast dat je hieraan had, aldus Mönnink (2015). Volgens Heilzaam (2016) komen de meeste mensen tijdens het leven in aanraking met een vorm van verlies. Dit verlies kan op verschillende fronten voorkomen, bijvoorbeeld het verlies van een dierbare, een baan, of van de gezondheid. Daarnaast kan dit verlies heel concreet en direct zijn, zoals het overlijden en daarmee het kwijtraken van een persoon. Echter kan verlies eveneens voorkomen in symbolische zin, zoals het verlies van idealen.

In vergelijking zijn De Mönnink en Heilzaam het eens over de betekenis, echter geeft De Mönnink een concretere beschrijving over verlies en rouw dan Heilzaam. Waarbij Heilzaam omschrijft welke elementen het verlies en de rouw kunnen bevatten, geeft De Mönnink aan dat het om één of meer veel betekenende elementen kan gaan die men kan verliezen.

Volgens het Expertisecentrum Omgaan met Verlies (z.j.) kan men rouw zien als een totaal van gevoelens, gedachten en gedrag dat ontstaat als gevolg van het definitief missen van iets of iemand wat hij/zij als dierbaar beschouwd en is bij ieder individu anders. Dit betreft niet alleen het verlies van die ene persoon, tevens kan het ook je relaties betreffen, de 'zekerheden' in je leven, je contacten met andere mensen, je toekomstverwachting en je wensen. Emotionele reacties op het verlies, het aanpassen aan de nieuwe situatie, het betekenis geven aan het verlies en het opnieuw vormgeven van het levensverhaal, zijn allen belangrijke aspecten binnen rouw. Zimbardo, P., G., Johnson, R., L. & McCann, V. (2013) geven aan dat rouw een emotionele reactie is op verlies, die onder meer uit verdriet, woede, machteloosheid, schuldgevoel en wanhoop bestaat.

Het Expertisecentrum Omgaan met Verlies beschrijft de gevolgen van verlies. Daarnaast heeft het Expertisecentrum het over emotionele reacties, maar beschrijft hierbij niet welke reacties dit zouden kunnen zijn. In het boek 'Psychologie een inleiding' worden de emotionele reacties op verlies wel toegelicht. Daarnaast worden belangrijke aspecten binnen rouw bij het Expertisecentrum benoemd. Zij hebben het voornamelijk over de gevolgen van verlies en in het boek 'Psychologie een inleiding', wordt de betekenis van rouw kort weergegeven, maar breiden daar verder niet op uit.

De bronnen die over verlies gaan, beschrijven welke verliezen er zijn, terwijl de bronnen over rouw de omgang met en de gevolgen van deze verliezen beschrijven.

Uit bovenstaande informatie blijkt dat er een duidelijk verschil is tussen verlies en rouw. Verlies komt voor rouw. Bij verlies, verlies je iets of iemand waarop rouwen een gevolg is. Dit is een proces en daar zijn handvatten voor. Verlies is daarentegen vaak onverwachts en daar er zijn geen handvatten voor hoe je iets moet verliezen.

2.2.2.2 Verliesverwerking/rouwproces

Jos de Keijser (2004) vertelt in een artikel in het tijdschrift voor Psychotherapie, dat er verschillende modellen zijn over hoe iemand kan rouwen. Volgens de Amerikaanse rouwtherapeut Worden (1992)(in Keijser, 2004) bestaat het rouwen uit vier verschillende taken. De eerste is het aanvaarden van de realiteit van het verlies. De tweede taak houdt in dat men de pijn moet verwerken. De derde taak is dat men zich moet aanpassen aan een leven waarin de overledene ontbreekt. En de laatste taak houdt in dat men de overledene, emotioneel een plaats geeft en de draad van het leven weer op pakt. Deze taken zorgen voor een emotioneel en sociaal evenwicht en hoeven niet achtereenvolgend te worden volbracht. Bij bovenstaande beschrijving is er sprake van 'normale rouw'. Wanneer 'normale rouw' niet goed verloopt kan er gecompliceerde rouw ontstaan. Dit wordt volgens Prigerson, et al. (1999)(in Keijser, 2004) geuit door de volgende symptomen te laten zien: excessieve prikkelbaarheid, eenzaamheid, zoeken naar de overledene, geen gevoel hebben van veiligheid of vertrouwen, het gevoel hebben dat het leven leeg of zonder betekenis is, subjectief gevoel van verdoofdheid, doelloosheid of het gevoel van nutteloosheid over de toekomst, het gevoel dat ook een deel van zichzelf is gestorven, ongeloof, etc. Deze symptomen zijn ten minste twee maanden aanwezig en veroorzaken onmiskenbaar en aanhoudend disfunctioneren in sociale en beroepsmatige sfeer, daarnaast ook op andere belangrijke gebieden.

Gebeurtenissen met betrekking tot verlies tasten je gevoel van eigenwaarde aan en de gevolgen hiervan kunnen zich over een lange periode uitstrekken. Er wordt hierbij veel van je eigen krachten gevraagd om je eigen balans terug te kunnen vinden, waarbij je het verlies een 'plekje' kunt geven. Het ene rouwproces of de verliesverwerking zal meer tijd kosten dan het andere, het is iets waar men doorheen moet, iets wat steeds in meerdere of mindere maten terugkomt, waar verdriet van komt en waarmee een acceptatie zal moeten komen, aldus Zeylmans (2006). Volgens Freud (1915) (in Frijda, 2005) speelt rouwarbeid een belangrijke rol in een emotioneel verwerkingsproces. Rouwarbeid houdt in dat men zich niet afsluit voor gevoelens en emoties, maar zich daarvoor juist open stelt en ermee aan het werk gaat. Hier bedoelt Freud mee dat er juist gekeken moet worden naar een foto van de overledene of het juist oproepen van pijnlijke herinneringen.

Volgens Zeylmans (2006) hoort acceptatie en verdriet bij het rouwproces. Hierbij wordt er gebruik gemaakt van de eigen krachten, waardoor het verlies een plek kan krijgen. Het is volgens Zeylmans (2006) iets waar men door heen moet, maar wat men op zijn beloop laat. Volgens Freud (1915) (in Frijda, 2005) moet men aan het werk om het verlies een plek te kunnen geven. Dit door juist pijnlijke situaties op te zoeken, door foto's te bekijken van bijvoorbeeld een overledene. Wat overeenkomt tussen beide bronnen, is dat men zich open moet stellen voor emoties en gevoelens. Dit wordt niet in de bron van Zeylmans letterlijk beschreven, maar wat er staat beschreven, komt daar wel op neer. Beiden geven met hun theorie ook aan dat het iets is waar men door heen moet.

2.2.2.3 Verliesbegeleiding

De niet-afgemaakte aspecten bij een verlies afmaken en het in staat stellen van de cliënt om er een figuurlijke punt achter te kunnen laten zetten, wordt als het algemene doel van verliesbegeleiding gezien (De Mönnink, 2015). De Mönnink (2015) stelt dat er vanuit dit doel gerichte doelen kunnen worden opgesteld, welke passend zijn binnen het proces dat de cliënt doormaakt. Binnen de verlieskunde kan men zowel regisseur als slachtoffer van hun situaties zijn, waarbij het de taak van de omgeving en de professionals is om in kaart te krijgen wanneer men wel of geen begeleiding nodig heeft.

Uit onderzoek van Neijenhuis in Maatwerk (2015) is gebleken dat rouw- of verliesbegeleiding ervoor kan zorgen dat, klachten zoals: spanning, angst, depressie, somatisatie, rouwintensiteit en/of negatieve emoties minder worden. Kreise (2005) geeft in het artikel 'Omgaan met rouw' in het tijdschrift 'Bijblijven' aan dat, er in de laatste jaren uit onderzoek is gebleken dat rouwreacties kunnen zorgen voor fysieke- en/of mentale gezondheidsproblemen. Daarnaast is er in de loop der jaren van onderzoek naar voren gekomen dat zorgverleners van groot belang zijn binnen het voorkomen van verschillende complicaties in combinatie met rouw, aldus Kreise (2005).

In de (multimethodische) verliesbegeleiding wordt er een driestappenaanpak omschreven, namelijk: de persoonlijke archiefkast (PAK), de psychosociale stressanalyse (PSA) en de psychosociale stressinterventie (PSI), aldus De Mönnink (2015). De PAK is er om de verliesimpact in de cliëntsituatie naar voren te kunnen brengen. Bij de PSA gaat men op zoek naar de vervulde- en onvervulde behoeften ofwel de plussen en de minnen met betrekking tot de verliesimpact, verliescoping en de verliessupport (De Mönnink, 2015). Basistechnieken die De Mönnink benoemd zijn onder andere: SLOP (stilte, lichaamstaal, onder woorden brengen en praktische handreikingen), de inventarisatietechniek waarbij er geïnventariseerd wordt waar aandachtsgebieden liggen en de eerder benoemde PAK (persoonlijke archiefkast).

2.3 Theoretische deelvraag 2

Op welke manier heeft verlieskunde een plek binnen de academie Mens & Maatschappij?

2.3.1 Nieuwe domeinprofiel Social Work

Het Landelijk Opleidingsoverleg MWD (2012) geeft aan dat, er in 2004 het Profiel agogische domeinen is verschenen. 'Achtergrond daarvan was de toenemende vraag om breed georiënteerde professionaliteit, in combinatie met Europese afspraken over de inrichting van het hoger onderwijs. Die leidde in het HBO tot expliciteren van samenhangende opleidingsprofielen in zogenoemde 'domeinprofielen'. Het Profiel agogische domeinen laat de overeenkomsten zien tussen de sociaal-agogische opleidingsprofielen met het oog op het opbouwen van het bachelor domein '*Social Work*.' aldus het Landelijk Opleidingsoverleg MWD (2012, p. 15). 'De MWD opleidingen hebben net als andere beroepsopleidingen te maken met internationale, nationale en regionale ontwikkelingen die van invloed zijn op de inhoud en de structuur van de opleidingen. Als gevolg van deze ontwikkelingen wordt er binnen het domein van de sociale opleidingen veel samengewerkt', aldus Koeter (2005, p. 6) in het tijdschrift Maatwerk. Jansma (2004) stelt in het tijdschrift Maatwerk dat, een brede opleiding beter dan de huidige, aparte opleidingen in staat zijn om nieuwe thema's in hun samenhang op te pakken en vervolgens te differentiëren naar verschillende werksoorten. Echter zullen de opleidingen moeten voldoen aan een aantal eisen, welke zijn opgesteld binnen de zogenoemde Dublin-descriptoren.

Deze Dublin-descriptoren zijn ontwikkeld door een internationale commissie, die ervoor zorgen dat de transparantie tussen de opleidingen in de verschillende lidstaten verhoogd kunnen worden en zo de mobiliteit van studenten en afgestudeerden te vergroten. Europa wilde hiermee tegen 2010 tot één Europese Hoger Onderwijs Ruimte (EHEA) komen, aldus Verhaeghe (2008). Verbreding verwijst in deze context naar het proces van het samenvoegen van verschillende opleidingen binnen het sociaal-agogische domein, aldus Paumen (2008, p.19). De Dublin-descriptoren zijn onderverdeeld in vijf onderdelen, namelijk: kennis en inzicht, toepassen van kennis en inzicht, oordeelsvorming, communicatie en leervaardigheden welke zorgen voor een eenvormig kader, aldus NVAO (z.j.). Daarbij is een onderscheid in eisen gemaakt tussen de kwalificaties van een bachelor en een master. NVAO (z.j.) stelt dat er bijvoorbeeld bij het

onderdeel communicatie wordt er gevraagd bij de bachelor dat men in staat is om informatie, ideeën en oplossingen over te brengen op publiek bestaande specialisten of niet-specialisten. Van een master wordt bij dit onderdeel gevraagd om conclusies, kennis, motieven en overwegingen die hierbij het fundament zijn, duidelijk en ondubbelzinnig over te brengen op een publiek van specialisten of niet-specialisten, aldus NVAO (z.j.). De Dublin-descriptoren dienen als een algemene verklaring van de verwachte kenmerken van een student na afronding van een bachelor- en/of masteropleiding.

Kijkend naar het nieuwe domeinprofiel in vergelijking met de Dublin-descriptoren, kan er gesteld worden dat er zowel op nationaal- als internationaal vlak gekeken wordt naar verbetering en samenhang binnen de eisen voor de opleiding tot social worker.

Het nieuwe landelijke opleidingsdocument Social Work (2017) dat geldig is voor heel Nederland, is een formeel inhoudelijk referentiepunt bij het inrichten van een curriculum. Dit document biedt duidelijkheid over de generieke basis waarover iedere afgestudeerde bachelor van het opleidingsdomein sociaal werk beschikt en over de profielspecifieke baggage waarmee zij zijn toegerust. Tevens geeft dit document ook de ruimte aan hogescholen voor hun eigen specifieke invulling van de opleiding. De profielspecifieke baggage bestaat uit een aantal kerntaken en kwalificaties. Dat is iets wat binnen elke hogeschool terug moet komen in de opleiding tot social worker. Ook komen in het nieuwe landelijke opleidingsdocument onder andere de Dublin-descriptoren binnen de generieke kwalificaties opnieuw naar voren.

Binnen hetzelfde document wordt informatie over de generieke kennisbasis beschreven waar elke beginnende professional over moet beschikken. Deze kennis draagt bij aan het onderbouwen en legitimeren van sociaal werk en het versterken van de beroepsidentiteit van professionals sociaal werk. De bouwstenen die hierin staan, bestaan uit verschillende onderdelen. Voorbeelden hiervan zijn: beroep sociaal werk, gebruikers sociaal werk en professionalisering sociaal werk. Binnen de bouwsteen beroep sociaal werk valt bijvoorbeeld het kernthema: kerntaken en grondvormen van beroepshandelen van sociaal werk. Dit houdt in dat afgestudeerde bachelors veranderkundig zijn en een communicatief vermogen in het sociale domein hebben. Waarbij het wederkerige en dialogische karakter van de relaties, de gerichtheid op de persoon in de situatie, de gerichtheid op het sociaal functioneren en de sociale kwaliteit voorop staan. In de bouwstenen van de generieke kennisbasis staat belangrijke informatie wat gekoppeld kan worden aan het onderwerp verlieskunde.

2.3.2 Body of Knowledge, Skills and Attitude (BOKSA)

De Body of Knowledge, Skills and Attitude (BOSKA) zorgt ervoor dat er meer nadruk op de kenniscomponent ligt en is het fundament van de eindkwalificatie, zodat de landelijke opleidingen kunnen voldoen aan de vraag naar meer kenniscomponent vanuit de werkgevers (Landelijk opleidingsoverleg MWD, 2012). Binnen de BOKSA valt het methodisch profiel 'Verlieskunde' onder de eerste vier kernkwalificaties. Deze

kernkwalificaties zijn: het oriënteren en het maken van analyses (kernkwalificatie 1), plan van aanpak opstellen (kernkwalificatie 2), planmatig werken (kernkwalificatie 3) en evalueren, afsluiten van de hulp- en dienstverlening en reflecteren (kernkwalificatie 4). Om deze vier kernkwalificaties te kunnen behalen, heeft de opleiding MWD van het Saxion te Enschede, deze verwerkt binnen twee dossiers van de methodische cyclus.

2.4 Conclusie theoretische deelvragen

2.4.1 Theoretische deelvraag 1: Wat is het belang van thema's betreffende rouw & verlies binnen de opleiding Social Work?

Uit de resultaten van het theoretisch kader blijkt dat verliesbegeleiding volgens meerdere auteurs ervoor kan zorgen dat klachten als gevolg van verlies en rouw, minder worden. Tevens geeft veel literatuur aan dat de meeste mensen verlies mee maken in hun leven en dat het universeel is. Verlies kan volgens het theoretisch kader verschillende vormen aannemen en door de veranderingen in de samenleving zal dit altijd zo blijven. Hierdoor zullen er ook verschillende interventies/methodieken ontwikkeld worden. Door dat verlies als universeel wordt gezien is het volgens Doughty et al. (2012) onlogisch dat het onderwerp verlies en rouw niet voldoende wordt meegenomen in het onderwijs/curriculum. Wanneer dit wel wordt meegenomen, zullen toekomstige hulpverleners beter voorbereid zijn op de veranderingen in de wereld. Ook vanuit andere literatuur wordt er gezegd dat beroepskrachten signalen moeten kunnen herkennen van verlies en dat professionals ook tijdig aan de bel kunnen trekken hiervoor (De Mönnink 2015). Ook Freud (1915) (in Frijda, 2005) geeft aan dat rouwarbeid een belangrijke rol is in een emotioneel verwerkingsproces. Men moet zich open stellen voor emoties en ermee aan het werk gaan. Hierdoor wordt het makkelijker om er mee om te gaan. Daarnaast geeft De Mönnink (2015) aan dat wanneer cliënten of zichzelf kwetsbaar zijn door een verlies, dit door de beroepskrachten gesignaleerd dient te worden, zodat men dit kan oppakken.

2.4.2 Theoretische deelvraag 2: Op welke manier heeft verlieskunde een plek binnen de academie Mens & Maatschappij?

Uit de resultaten van het theoretisch kader blijkt dat het keuzeprofiel verlieskunde onder de eerste vier kernkwalificaties van de BOKSA valt, deze is verwerkt binnen de twee dossiers van de methodische cyclus. Het nieuwe landelijke opleidingsdocument Social Work (2017) is geldig voor heel Nederland, deze is een formeel inhoudelijk referentiepunt voor het inrichten van een curriculum. Daarnaast geeft het document ruimte aan de hogescholen om een eigen invulling te geven aan de opleiding, zoals bijvoorbeeld het keuzeprofiel verlieskunde bij de academie Mens en Maatschappij van Saxion te Enschede.

Hoofdstuk 3: Methode van onderzoek

3.1 Inleiding

Binnen dit hoofdstuk zullen de onderzoeksvormen, zoals het type onderzoek, populatie, steekproef en instrument beschreven staan. Daarnaast worden de procedure, de validiteit, betrouwbaarheid en de ethische overwegingen beschreven.

3.2 Type onderzoek

Als onderzoeksmethode is er gekozen voor een kwalitatief onderzoek. Volgens Baarda, et al. (2013) heeft een kwalitatief onderzoek een verkennend karakter. De kans dat er al veel informatie aanwezig is, is niet zo groot. Lucassen en Olde Hartman (2007) stellen dat kwalitatief onderzoek een aanbeveling is als je jezelf drie punten kunt afvragen. Een van deze punten is: 'Hoe ervaren mensen wat zij mee maken en wat is het perspectief van waaruit zij dit beoordelen?' en 'Hoe passen zij hun ervaring in hun levensverhaal in?'. Gezien de doelstellingen en de vraagstelling die dit onderzoek heeft, sluit kwalitatief onderzoek goed aan. De vraagstelling geeft aan informatie te willen hebben over het methodisch profiel verlieskunde en hoe dit toegepast zou kunnen worden in het nieuwe domeinprofiel. Kwalitatief onderzoek zorgt namelijk voor de diepgang en de ervaringen, die de onderzoekers nodig hebben om de doelstellingen te kunnen behalen en de vraagstelling te kunnen beantwoorden.

Heerink, Pinkster en Bratti-van der Werf (2009) stellen ook dat, een kwalitatief onderzoek voor diepgang zorgt en de werkelijkheid door de respondenten wordt geconstrueerd. Vanuit dat uitgangspunt is er eveneens gekozen voor een analytisch onderzoek met diepte.

Het onderzoek betreft een inventariserend onderzoek. Hierbij gaat het om het in kaart brengen van een situatie of een probleem (Migchelbrink, 2008). In dit onderzoek gaat het om de meningen en de ervaringen van de respondenten, vandaar dat er een inventariserend onderzoek wordt gestart. Verlieskunde wordt nauwelijks ingezet en door middel van deze meningen en ervaringen, kan er gekeken worden welke plek verlieskunde nodig heeft binnen de academie en wat er binnen het vak verlieskunde beter kan.

3.2 Populatie en steekproef

Populatie wordt ook wel onderzoekseenheden genoemd. Onderzoekseenheden kunnen mensen, groepen, bedrijven, organisaties of situaties zijn (Baarda et al., 2013). De populatie binnen dit onderzoek zijn de studenten die voor het methodisch profiel verlieskunde hebben gekozen, binnen het Saxion te Enschede. Het aantal studenten dat voor verlieskunde heeft gekozen is 59. Dit zijn alleen de studenten die in periode een voor verlieskunde hebben gekozen. Vanuit die populatie wordt er een gerichte steekproef gedaan. Een gerichte steekproef houdt in dat het onderzoek niet op toeval is gebaseerd, maar dat je gericht op zoek gaat naar waarnemingseenheden die het beste

aansluiten bij wat je wilt weten. In dit onderzoek is de gerichte steekproef gericht op typerende gevallen (Baarda et al., 2013). Dit omdat de steekproef zal bestaan uit studenten die bereid zijn mee te willen werken. Het aantal studenten dat aangegeven heeft deel te willen nemen aan het onderzoek, zijn dertien studenten. Helaas, hebben vijf studenten geen gehoor gegeven, waardoor er een keuze is gemaakt om tevens twee docenten te interviewen.

3.3 Instrument

Het dataverzamelings-instrument dat gebruikt wordt binnen dit onderzoek, is een semi-gestructureerd individueel interview. Doormiddel van de theorie die gebruikt wordt in dit onderzoek kan er een vragenlijst gemaakt worden voor de interviews met de studenten van de academie Mens & Maatschappij. Er is gekozen voor een semi-gestructureerd interview, aangezien deze richtlijnen aangeeft om het korte termijn doel te behalen. Voor het korte termijn doel wordt de reden van de keuze voor verlieskunde van studenten van Saxion in kaart gebracht. Om daadwerkelijk te kunnen onderzoeken wat er onderzocht dient te worden, is het van belang dat er een aantal vaste vragen in de vragenlijst zitten die belangrijke resultaten leveren. Het doorvragen ligt hierbij niet vast, waardoor je de ruimte krijgt om af te wijken van de vraagvolgorde en formulering als dat beter uitkomt. De thema's waar in het interview vragen over gesteld zullen gaan worden zijn: kenmerken respondent, keuze opleiding, doelgroepervaring, verlies, rouw, verlieskunde, aanbod binnen de academie, rouw en/of verlies in de praktijk aanbevelingen en overig. De redenen voor deze thema's zijn omdat er meer informatie verkregen moet worden over de lessen verlieskunde, zoals het aanbod binnen de academie, de tevredenheid over de lessen, waarom de keuze voor het profiel verlieskunde is gemaakt en wat de ervaringen van studenten met verlies en rouw zijn. De overige thema's zullen gebruikt worden om het interview mee in te leiden, zodat er een goede sfeer gecreëerd gaat worden en er openheid zal ontstaan. Daarnaast worden een aantal thema's gebruikt om de kennis van verlies en rouw te meten en om eventuele aanbevelingen te krijgen.

Naast dat het korte termijn doel behaald kan worden door de interviews over waarom studenten voor verlieskunde hebben gekozen, wordt er ook duidelijk of het lange termijn doel behaald kan worden. Als blijkt dat het methodisch profiel verlieskunde een grote meerwaarde heeft binnen de opleiding, zou het lange termijn doel ook behaald kunnen worden en zou omgaan met rouw en verlies in het curriculum opgenomen kunnen worden. Het inventariseren van de informatie doormiddel van de interviews en aan de hand van literatuur, zal er voor zorgen dat de vraagstelling beantwoord kan worden.

Naast de studenten die geïnterviewd zullen worden, zijn er ook een paar docenten die als respondent mee willen doen. Deze interviews zullen de volgende thema's hebben: kenmerken respondent, keuze beroep, verlies, rouw, verlieskunde, aanbod verlieskunde en opmerkingen. Hier geldt ook dat de thema's kenmerken respondent en keuze beroep inleidende thema's zijn en dat opmerkingen een afsluitend thema is. Dit is voornamelijk

om het interview mee in te leiden en af te sluiten onder andere voor de sfeer en de openheid. De overige thema's zijn belangrijk voor het onderzoek om informatie over te krijgen.

3.4 Procedure

3.4.1 Voorbereiding

Voor dit onderzoek is er gekozen voor het werven van studenten die het methodisch profiel Verlieskunde volgen. In overleg met de docenten (waarvan tevens één docent ook de opdrachtgever is), zijn de studenten benaderd voor het onderzoek tijdens een aantal lessen Verlieskunde. Dit zorgde ervoor dat de studenten eerder bereid waren om mee te werken. De studenten hebben het in hun derde jaar erg druk, waardoor e-mails minder snel gelezen en of verwijderd worden. Daarom is er gekozen voor een persoonlijke benadering. Het is dan ook gemakkelijker om de verwachtingen uit te spreken en om de gegevens van de studenten te verzamelen. De studenten die niet aanwezig waren tijdens deze lessen, zijn wel gemaild. Helaas is er na het mailen geen reactie van hen vernomen.

Na de werving van de respondenten is er geprobeerd een aantal keren contact te leggen met hen, om afspraken te kunnen maken. Helaas reageerde niet elke respondent op dit contact, waardoor er uiteindelijk acht respondenten overbleven van de aangemelde studenten. Met deze studenten zijn er afspraken gepland om te kunnen interviewen. De interviews vonden op tijden en dagen plaats, wanneer het de respondent het beste uitkwam in verband met de drukte in het derde jaar. Omdat meerdere respondenten geen reactie gaven is er besloten om twee docenten extra te interviewen. Zo wordt het onderwerp ook vanuit een andere invalshoek bekeken. Ook met hen zijn er afspraken gepland.

Op het moment dat alle afspraken gepland stonden, zijn de semigestructureerde vragenlijsten gemaakt en zijn er proefinterviews gehouden. Dit verliep goed, waardoor de echte interviews na enkele aanpassingen aan de vragen, snel en goed gehouden konden worden.

3.4.2 Uitvoering

De interviews vonden plaats op de academie Mens & Maatschappij van het Saxion te Enschede. Er waren ruimtes van tevoren gereserveerd, zodat de onderzoekers en de respondenten niet afgeleid konden worden en daarnaast in privacy het interview konden afleggen. De interviews vonden plaats in een rustige ruimte in een redelijk rustige omgeving. De ruimte was voor een uur gereserveerd. Er werd van een half uur per interview uit gegaan, maar wanneer dit uit liep, was het geen probleem en kon iedereen blijven zitten, zodat het interview rustig door kon gaan.

Tijdens het interview hebben de onderzoekers een verlieservaring gedeeld met de respondent, zodat er vertrouwen, openheid en een veilige omgeving werd gecreëerd

3.4.3 Analyse

Volgens Baarda et al. (2013) is een kwalitatieve analyse net als het zoeken naar een speld in een hooiberg. Toen het materiaal verzameld was doormiddel van de interviews, was het belangrijk dat de onderzoekers dit materiaal gingen ontleden en er een interpretatie/betekenis aan bepaalde woorden of informatie die zij hebben verzameld werd gegeven. Dit was in het begin lastig, omdat er eerst uit gezocht moest worden wat het beste werkte. Toen de onderzoekers dit eenmaal door hadden, ging dit ook sneller. Met de betekenis die de onderzoekers aan bepaalde woorden hebben gegeven, konden de onderzoeksvragen beantwoord worden. De interviews werden in steekwoorden opgeschreven, tevens werden de interviews opgenomen doormiddel van een mobiele telefoon. Hierdoor konden de onderzoekers het materiaal beter en nauwkeurig labelen. Toen het materiaal eenmaal ontleed was, werden de resultaten vastgelegd in de vorm van labels. Het labelen is een proces, waarbij de labels worden ingevoerd in een tabel. Hierbij werd er gekeken naar een eventuele samenhang tussen labels en konden er bepaalde categorieën gemaakt worden. Hierna konden de onderzoekers de onderzoeksvragen beantwoorden doormiddel van de resultaten. Deze zijn te vinden in hoofdstuk vier.

3.5 Validiteit

Validiteit is volgens Baarda et al. (2013) de mate waarin onze manier van werken ons in staat stelt om de juiste uitspraken te doen over het object van het onderzoek. Bij validiteit is het belangrijk dat de werkelijke gebeurtenissen juist worden weergegeven.

De validiteit in dit onderzoek wordt gewaarborgd doormiddel van de individuele interviews. Door de interviews individueel af te nemen geeft het de studenten veiligheid, zodat zij eerlijk en open kunnen antwoorden en er geen sociaal wenselijke antwoorden worden gegeven. Het geeft dan de realiteit weer (Baarda et al., 2013). Door persoonlijke benadering is de kans op een grotere groep deelnemende respondenten toegenomen.

De interviews zullen semi-gestructureerd zijn. Een aantal onderwerpen staan hierdoor vast, maar er is wel ruimte om door te vragen (Baarda et al., 2013). De interviews zullen een beeld scheppen over het methodisch profiel verlieskunde. Doordat er een aantal onderwerpen vast staan kan het korte termijn doel behaald worden, omdat dat doel één van deze onderwerpen is. Door de vaste onderwerpen kan er onderzocht worden wat er onderzocht dient te worden. De interviews zullen mondeling worden afgenomen. Dit zorgt voor flexibiliteit in bijvoorbeeld de tijd en de vraagstelling/formulering. Een mondeling interview heeft ook nadelen, omdat een gesprek en het labelen relatief veel tijd kan kosten (Baarda et al., 2013). Naast de vaste onderwerpen zal er eveneens literatuur gebruikt worden om de vragenlijst voor de interviews op te stellen. Door in de vragenlijst vragen op te stellen doormiddel van literatuur wordt er voor interne validiteit gezorgd. Er zullen vragen opgesteld worden doormiddel van de kernbegrippen. Door de literatuur te gebruiken wordt er gemeten wat er gemeten moet worden. Geringe externe validiteit is van toepassing, aangezien verlieskunde binnen alle Social Work opleidingen een plek moet krijgen, de invulling verschilt echter per school.

Het onderzoeksplan, het bachelorrapport en de vragenlijst voor de interviews worden gecontroleerd door docenten van Saxion te Enschede. Daarnaast wordt de opdrachtgever (eveneens docent aan Saxion te Enschede) op de hoogte gehouden. De opdrachtgever controleert het onderzoek inhoudelijk. Deze werkwijze zorgt ervoor dat de vragenlijst, het onderzoeksplan en het bachelorrapport geoptimaliseerd wordt.

3.6 Betrouwbaarheid

Betrouwbaarheid is volgens Baarda et al. (2013) de mate waarin de resultaten onafhankelijk zijn van toeval.

De respondenten worden geworven door een bezoek te brengen aan de lessen van het methodisch profiel verlieskunde. De respondenten worden persoonlijk benaderd in plaats van per e-mail. De respondenten creëren door de onderzoekers te zien en te spreken meer vertrouwen en zullen eerder mee willen werken aan het onderzoek. Tevens hebben de respondenten dan voor de tijd uitleg gehad over het onderzoek (Baarda et al., 2013).

Anonimiteit van de interviews zorgen ervoor dat er meer diepgang kan komen in het gesprek. Daarnaast moet het materiaal niet te herleiden zijn naar een respondent. Het is belangrijk om voor een veilige sfeer te zorgen, zodat de respondent open en eerlijk antwoord kan geven en geen sociaal wenselijke antwoorden geeft. Niet alleen de validiteit wordt hierdoor gewaarborgd, maar ook de betrouwbaarheid. Naast de anonimiteit is ook de locatie waar een interview gehouden wordt belangrijk. De interviews zullen plaats gaan vinden op de academie Mens & Maatschappij van Saxion te Enschede. Daar wordt een ruimte gereserveerd door de onderzoekers. Deze ruimte kan voor een maximaal aantal uren gereserveerd worden. De ruimte is afgesloten waardoor er weinig tot geen afleiding is. Een interview zal aansluiten op de agenda van een respondent. Dit zijn vaak derdejaars studenten van de academie Mens & Maatschappij die erg druk zijn. Op de deur van een gereserveerde ruimte plakken de onderzoekers een briefje met niet storen daarop, zodat er tijdens het interview niet gestoord kan worden. Doordat er diepgang in het interview gecreëerd wordt, is het belangrijk dat de onderzoekers weten hoe zij kunnen reageren. Er bestaat een grote kans dat er persoonlijke verhalen verteld gaan worden, waar goed en respectvol op gereageerd moet worden. Voor de onderzoekers is het belangrijk om zich daarvan bewust te zijn. De vragenlijst die gebruikt wordt tijdens de interviews, zal voor de tijd niet worden gestuurd naar de respondenten, om sociaal wenselijke antwoorden te voorkomen.

De interviews worden met toestemming van de respondent opgenomen doormiddel van een mobiele telefoon. Hierdoor kan er geen data vergeten worden en kan het gebruikt worden tijdens het labelen en het analyseren. Volgens Baarda et al. (2013) is het belangrijk om een interview zo open mogelijk te beginnen en de respondent zo min mogelijk te sturen. Daarom kunnen suggestieve vragen beter vermeden worden en zullen open vragen toepasselijker zijn. Wanneer er in het interview moeilijkheden ontstaan bij het doorvragen kunnen de onderzoekers terugvallen op de vaste

formulering van de vragen. De vragen zullen geschreven worden op het niveau van de derdejaars. Wanneer begrippen of vragen onduidelijk zijn, worden deze uitgelegd door de onderzoekers. Naast het opnemen van de interviews, zullen de onderzoekers ook mee schrijven tijdens het gesprek. Dit maakt het labelen makkelijker.

De uitkomsten van de interviews zullen worden vergeleken. Hierdoor wordt er in kaart gebracht of er overeenkomsten zijn of dat iedereen een ander verhaal of een andere mening heeft. Wanneer het labelen is gebeurd en de analyses gedaan zijn, wordt er gekeken naar het lange termijn doel en kan de vraagstelling uiteindelijk beantwoord worden. Hierbij wordt er eveneens gecontroleerd door docenten van het Saxion te Enschede en wordt de opdrachtgever er ook bij betrokken.

3.7 Ethische overwegingen

Ethische overwegingen hebben een rol gespeeld bij de methode van het onderzoek, waardoor hier rekening mee wordt gehouden. Om ervoor te zorgen dat de privacy gewaarborgd wordt, is er gekozen om de interviews op anonieme basis vast te stellen. Op deze manier wordt er eveneens gezorgd dat de verhaallijnen niet te herleiden zijn naar de respondenten. Daarnaast wordt er toestemming gevraagd voor het maken van opnames. Bij het maken van de interviewvragen wordt er feedback gevraagd aan de docenten en de opdrachtgever, zodat er een goede opbouw opgesteld is en de vragen goed geformuleerd en onderbouwd zijn. Om ervoor te waken dat er geen sociaal wenselijke antwoorden te krijgen, is ervoor gekozen om de interviews individueel af te leggen. Door ons gezicht te laten zien in de lessen, kan er een eerste stap worden gezet in het scheppen van vertrouwen. De interviews zullen worden afgenomen in een ruimte waarbij geen andere mensen aanwezig zullen zijn, in verband met de privacy en het veiligheidsgevoel, slechts de interviewers en de geïnterviewde zullen zich in de ruimte bevinden.

Hoofdstuk 4: Resultaten

4.1 Inleiding

In de eerste paragraaf staan de kenmerken van de respondenten die deel hebben genomen aan dit onderzoek beschreven. Daarna volgen de resultaten van de studenten. Deze resultaten zullen bestaan uit een aantal subparagrafen, zoals: kenmerken respondenten, verlieskunde volgens de respondenten, omschrijving verlies en rouw, het gegeven aanbod binnen de academie en de verlies en rouwsituaties vanuit de praktijk. Elke subparagraaf bestaat uit een thema van de interviews die gedaan zijn. Na de resultaten van de studenten is er een paragraaf met de resultaten van de docenten. Ook deze resultaten worden per subparagraaf met thema's beschreven. Met deze resultaten kunnen de deelvragen en uiteindelijk de hoofdvraag beantwoord worden.

4.2 Kenmerken respondenten

Binnen dit onderzoek zijn de perspectieven van studenten en docenten onderzocht. De respondenten zijn acht studenten die deel hebben genomen aan het keuzeprofiel Verlieskunde en twee docenten die de lessenreeks hebben verzorgd. De kenmerken van deze twee groepen, zullen in de onderstaande tekst nader worden toegelicht.

Acht studenten hebben deelgenomen aan dit onderzoek, waarvan twee mannen en zes vrouwen. De studenten studeren allen aan Saxion te Enschede, bij de Academie Mens en Maatschappij. Deze groep studenten volgen de studie Maatschappelijk Werk en Dienstverlening (MWD)(3 studenten) of Sociaal Pedagogisch Hulpverlener (SPH)(5 studenten). De helft van de studenten hebben voor hun huidige opleiding een vooropleiding gevolgd. Dit zijn de volgende opleidingen: psychomotorische therapie, opvoedkunde, sociaal pedagogisch werk en onderwijsassistent. De reden van de keuze voor hun huidige studie verschilt per respondent. De belangrijkste reden is: omdat ze het fijn vinden om anderen te kunnen helpen. De leeftijd varieert van 20 tot 27 jaar. Datgene wat zij gemeenschappelijk hadden, was de keuze voor het keuzeprofiel Verlieskunde in het derde jaar van de studie.

De twee deelnemende docenten zijn beide werkzaam binnen Saxion te Enschede, bij de Academie Mens en Maatschappij. De deelnemers waren beide van het mannelijk geslacht. Beide docenten zijn werkzaam binnen de methodische cyclus van de Academie Mens en Maatschappij, tevens geven zij ook supervisie binnen het derde leerjaar. Daarnaast hebben zij tussen de 15 en 25 jaar ervaring in het werkveld. De doelgroepen waarmee zij hebben gewerkt loopt uiteen van vluchtelingen/asielzoekers tot werken met cliënten in een TBS kliniek.

4.3 Verlieskunde volgens de studenten

Hieronder worden subparagrafen met thema's van de interviews beschreven. Dit zijn de volgende thema's: keuze opleiding, doelgroepervaring, verlies, rouw, verlieskunde,

aanbod binnen de academie, rouw en/of verliessituaties in de praktijk, aanbevelingen en overige.

4.3.1 Omschrijving verlies

Omdat dit onderzoek onder andere over verlies gaat is er gevraagd aan de respondenten wat zij denken dat verlies inhoudt. Als antwoord op deze vraag zijn er verschillende omschrijvingen genoemd, waarin ook verschillende soorten verlies naar voren zijn gekomen. Dit zijn de soorten verlies van het zelf dingen kunnen doen, verlies van voorwerpen, het verlies van de omgeving, een verhuizing, verlies van een gezinssituatie en iemand die vastloopt, niet meer weet wat hij wil en daardoor zijn zelfvertrouwen kwijt raakt. Het meest benoemde kenmerk van verlies is: iemand niet meer hebben of iets niet meer kunnen, echter geven veel studenten aan dat het heel breed is en het van alles kan zijn. Daarnaast worden het accepteren, het er altijd mee bezig zijn en het wegvallen van belangrijke aspecten in je leven, eveneens als kenmerken gezien. Daarnaast is het verlies van geheugen, een scheiding, verlies heeft verschillende manieren en iets niet krijgen waar je recht op hebt, ook benoemd.

Een citaat over verlies van een respondent is: *“En ik denk dat je daar altijd vanaf jongst af aan vanaf kind al mee te maken hebt.”*

4.3.2 Omschrijving rouw

Voor dit onderzoek zijn er naar aanleiding van het onderwerp ook vragen gesteld over rouw. Als eerst is er gevraagd naar de betekenis van rouw. De meest voorkomende betekenissen zijn het verwerken en ermee leren omgaan. Daarna volgde de betekenis het verlies een plekje kunnen geven. De overige betekenissen die genoemd worden zijn: is voor iedereen persoonlijk, accepteren, komt na verlies, erbij stil staan nadenkt over en actief bezig zijn met het verlies, Als je je niet kunt voorstellen dat de situatie beter zal worden en een nieuwe kleuring geven aan het leven. Een respondent vertelde haar persoonlijke rouwervaring waarbij zij het volgende zegt over rouw:

“Aan een kant zeg je ook tegen jezelf van ja het is goed zo. .... Uhm, dat je het in je in je hoofd weet je het wel, maar het echt voelen is anders.”

4.3.3 Verlieskunde

Bij het thema verlieskunde dat hieronder is beschreven, passen twee praktische deelvragen namelijk: Waarom hebben studenten van de Academie Mens & Maatschappij voor het methodisch profiel Verlieskunde gekozen? En voldoen de lessen Verlieskunde aan de verwachtingen van de studenten?

Allereerst is er gevraagd naar de betekenis van verlieskunde. Over één aspect zijn de studenten het eens, namelijk het krijgen van handvatten in het omgaan met verlies. Een respondent geeft aan het moeilijk te vinden een betekenis te geven aan verlieskunde. Ze zegt dat het bij verlieskunde meer om de theorie gaat dan het gevoel. Door middel van verlieskunde ga je kijken naar je eigen verlies en de manier waarop je hiermee omgaat per fase. Daarnaast is er een respondent die zegt:

“Maar verlieskunde is voor mij wel echt het verwerken van zware verliezen, emotioneel gericht zeg maar.”

Na het vragen naar de betekenis is de vraag gesteld, waarom de respondenten voor verlieskunde hebben gekozen. De respondenten maken binnen hun stages in onder andere het derde leerjaar, verschillende praktijksituaties met verlies en rouw mee. De helft van deze respondenten hebben aangegeven dat zij stage lopen bij verschillende doelgroepen, namelijk bij: kinderen met een taal- en ontwikkelingsstoornis, licht beperkten, bij de wijkcoaches, bij mensen met een niet-aangeboren hersenletsel en bij gedetineerden. Naast de stage ervaring die zij op doen hebben zij ook persoonlijke ervaringen meegemaakt, waardoor zij een voorkeur hebben gekregen voor een bepaalde doelgroep.

De meeste studenten willen graag weten hoe je anderen die een verlies mee maken, kunt aanspreken of hoe je met deze mensen om kunt gaan. Zij willen dit graag leren door de ervaringen die zij op doen tijdens hun stage. Twee voorbeelden hiervan zijn: *“Omdat uhm... ja, ik zelf nooit zo goed om kan gaan met mensen die heel erg verdrietig zijn.”* En *“Ja, voor hem is dat verlies en dan had ik weleens iets van ja, hoe ga ik hier mee om.”*

Naast het leren omgaan met verliessituaties zijn er ook twee studenten die verlieskunde hebben gekozen omdat zij zich hier meer in willen verdiepen. Daarnaast kiezen ook twee studenten voor verlieskunde omdat zij zelf een persoonlijke verlieservaring mee hebben gemaakt. Er wordt aangegeven door studenten dat iedereen wel iets of iemand heeft verloren en het verlies steeds terugkomt, wat tevens je identiteit vormt. Tot slot geeft één van de respondenten het onderwerp interessant te vinden en dat, dat de reden is geweest om voor verlieskunde te kiezen.

Een aantal respondenten geeft aan dat de lessen van verlieskunde niet voldoen aan de verwachtingen. Het profiel is tegen gevallen door bijvoorbeeld het gebrek aan diepgang en koppeling met de praktijk. De overige studenten zeggen dat het wel voldoet aan hun verwachtingen. Een tweetal geeft aan dat het heel nuttig is. En er wordt gezegd dat het handig en interessant is en dat een respondent wel gevonden heeft wat hij zocht. Het was volgens de ene respondent vooral gericht op de cliënt terwijl een andere respondent juist het tegenovergestelde hier over dacht. Zij geven ook apart van elkaar aan dat zij een andere docent hebben gehad. Een aantal studenten geven aan dat zij meer rollenspelen en het bespreken van casussen hadden verwacht binnen de lessen. Naast de verwachtingen is er ook gevraagd wat zij sterke punten van de lessen verlieskunde vinden, daarbij geven drie respondenten aan dat zij het idee hebben dat je alles kan vertellen als je dit wilde. Een voorbeeld hiervan is:

“Je kon alles vertellen als je dat wou en als je het niet deed was dat ook goed.”

De veiligheid was volgens een respondent aanwezig binnen de lessen en een tweetal studenten geven aan de ruimte binnen de lessen als prettig te ervaren. Ook de open sfeer werd als een sterk punt aangegeven. Daarnaast wordt er een aantal keren benoemd dat de aangereikte methodes/handvatten als sterke punten binnen verlieskunde worden gezien. Een tweetal geeft aan dat je het gelijk in de praktijk kunt toepassen. De overige sterke punten zijn dat het duidelijk en herkenbaar is en dat het wordt herhaald. En dat er liedjes bij worden betrokken die van betekenis zijn met betrekking tot een verlieservaring en het bespreken hiervan. Daarnaast heeft een respondent de interactie

en de gedichten als positief ervaren. Één respondent had geen sterke punten, omdat het voor diegene erg was tegen gevallen.

Naast de sterke punten is er ook naar de zwakke punten van de lessen gevraagd. De helft van de respondenten vinden dat er te weinig diepgang in de lessen zit en waarvan een respondent zei dat het niet opriep om naar de lessen te gaan. Een van de respondenten zegt hier het volgende over:

“Bedoel ik had het boek ook uhm, die twee methodes ook kunnen doorlezen. Dan had ik het ook uhm, waarschijnlijk ook wel gekund zeg maar.”

Voor één iemand vielen de lessen ook te vroeg op de ochtend. De lessen worden oppervlakkig genoemd en een tweetal respondenten geven aan dat er veel herhaling in de lessen zit. Dit zien zij als een zwak punt. Twee respondenten geven aan dat zij het te veel lessen vinden, terwijl een andere respondent hier anders over denkt. Diegene vindt het te weinig lessen. Daarnaast vindt een iemand dat het teveel op jezelf gericht is en een ander geeft aan dat het een nadeel is dat het een keuzevak is. Wanneer je er niet voor kiest, krijg je hier geen handvatten in aangereikt. Tot slot is er aangegeven dat het moeilijk is om de theorie/methodes te koppelen aan de praktijk en dat de lessen theoretisch zijn.

4.3.4 Aanbod binnen de academie

Binnen dit thema valt een praktische deelvraag die bij hoofdstuk 5 beantwoord wordt. Het gaat hierbij om de volgende deelvraag: Wat is volgens studenten en docenten de behoefte aan lessen in omgaan met verlies en rouw?

Aan de respondenten is gevraagd wat zij van het aanbod in omgaan met rouw en verlies vinden, binnen de Academie Mens en Maatschappij. Zes van de acht respondenten geven aan dat er weinig tot een beperkt aanbod binnen de Academie is. Één respondent zegt hierover het volgende:

“Want ik heb ook een klasgenoot verteld, van ja ik ga verlieskunde doen. En dan ja, wat is dat dan? Het is ook de onkunde van uh van het vak, niemand weet wat het precies inhoudt. Je leert alles behalve handvatten hierin.”

Tijdens de interviews wordt er aangegeven dat het aanbod wel oké is en dat het slechts om een klein deel van de opleiding gaat, waar veel meer uit te halen valt. Vijf respondenten zeggen dat het als een verplicht vak aangeboden moet worden en één respondent zegt dat je binnen de opleiding de methodieken net iets langer de tijd moeten hebben. Wanneer er gevraagd wordt wat voor een cijfers de respondenten (zowel studenten als respondenten) het aanbod in omgaan met verlies en rouw geven komt daar het volgende gemiddelde uit, namelijk: 4.6.

De redenen hiervan zijn: dat het er wel is, maar dat het niet geweldig is en dat het een nadeel is dat je ervoor moet kiezen. Dit wordt zes keer aangegeven. Daarnaast zijn de redenen dat het geen les is wat uitnodigend is, dat er meer aandacht aan het vak mag worden besteed en dat er veel meer uitgehaald kan worden.

4.3.5 Rouw en/of verliessituaties in de praktijk

Bij dit thema hoort de deelvraag: welke situaties die te maken hebben met rouw en of verlies zijn studenten in de praktijk tegen gekomen, volgens de studenten en docenten? Deze vraag kan beantwoord worden in hoofdstuk 5 doormiddel van de onderstaande resultaten.

De respondenten zeggen verschillende praktijksituaties tegen te komen die te maken hebben met verlies. Dit zijn praktijksituaties zoals het overlijden van een cliënt, dementerende ouderen en er zijn vier respondenten die aangeven dat alle cliënten een vorm van verlies hebben meegemaakt. Daarnaast worden nog meer diverse situaties benoemd: uitval van een lichaamsdeel, een leerling dat naar een andere school moet, een geadopteerde cliënt, cliënten die hun huisdier of huisvesting verliezen, relaties die uit gaan, verbroken contact met dochter, een cliënt die zijn persoonlijke leerdoel verliest doordat hij zijn huisvesting verliest en cliënten die hun kans op een normaal leven verliezen, omdat zij een stoornis hebben. Daarnaast wordt er aangegeven dat zij vaak niet weten hoe je moet reageren, mocht er zich een verlieservaring voordoen. Tevens wordt er aangegeven dat je nu kunt kiezen voor een methodisch profiel, maar dat je niet weet wat je later nog meer nodig hebt.

De respondenten vertellen dat aandachtig luisteren en respecteren helpt bij het begeleiden van cliënten die in een verliessituatie zitten. De overige voorbeelden die volgens de respondent nog meer helpen zijn: niet veroordelen, empathie tonen, uitleg geven, open zijn, waarnemen, verdriet erkennen en de driehoek. Ook zegt een respondent dat het helpt als je bij een cliënt aangeeft dat jij nog veel dingen moet leren, en dat het voeren van een diepgaand gesprek met familieleden van de cliënt ook helpt, wanneer een cliënt dit zelf niet kan. Daarnaast wordt er aangegeven dat de aangereikte methodes van de lessen verlieskunde helpen. Drie respondenten geven aan dat zij vanuit de lessen verlieskunde de aangereikte methodes hebben gebruikt. De overige vijf respondenten zeggen niets specifiek van de lessen te hebben gebruikt. Een respondent vindt het lastig om dit soort begeleiding toe te passen op dit moment, omdat zij over een paar maanden al weer weg gaat om stage te lopen in het buitenland. Zij geeft aan dat zij bang is een vertrouwensband op te bouwen, terwijl ze snel weer weg gaat en dat de cliënt daardoor weer een vorm van verlies ondergaat. Hierdoor is het voor haar moeilijk om diepgang te creëren.

Naast dat er is gevraagd wat wel werkt, is er ook gevraagd wat niet werkt in het begeleiden van cliënten die in een verliessituatie zitten. Hierop wordt geantwoord dat het niet werkt wanneer je de gesprekken uit de weg gaat, je te weinig kennis hebt over de fases of als je voor de cliënt onprettige vragen stelt. Ook de "vertel-maar" methode werkte niet. Een respondent geeft aan het moeilijk te vinden als hij niet weet waardoor een cliënt iets niet begrijpt, bijvoorbeeld door een te laag IQ of door te moeilijke theorie. Daarnaast wordt er verteld door een andere respondent, dat het door een handicap van een cliënt moeilijk is om het over dat onderwerp te hebben. En als laatste benoemt iemand dat wat je wel en niet kunt doen bij iemand dat, dat per persoon verschillend is.

Overigens zijn alle respondenten het eens over de vraag of verliesbegeleiding van belang is. Twee voorbeelden hiervan zijn: *"Ik denk dat het heel veel ondersteuning kan bieden."* En *"Ik denk wel dat dat dat verlies wel uhm meer aangeboden moet worden in de hulpverlening en ik denk ook dat er meer aandacht moet zijn uhm op het moment dat een cliënt een hulpvraag heeft inderdaad of er een bepaald verlies onder zit, die die bijvoorbeeld bijdraagt uhm aan die hulpvraag."* Drie respondenten geven tevens aan dat problemen voortkomen uit verlies en rouw, bijvoorbeeld agressie.

4.3.6 Aanbevelingen

De aanbevelingen die de respondenten hebben gegeven tijdens de interviews zijn dat meer dan de helft van de respondenten vinden, dat verlieskunde een algemeen/standaard vak binnen de opleiding moet zijn. Daarnaast is er aangegeven dat omgaan met verlies en rouw of verlieskunde het beste vanaf het begin, dus in de eerste leerjaren kunnen worden gegeven. Ook wordt er aangegeven dat er wel een half jaar of een jaar verlieskunde mag worden gegeven en dat hierdoor meer diepgang gecreëerd kan worden. Een aantal respondenten zeggen dat:

"Verlieskunde gecombineerd moet worden met een ander vak, zoals gespreksvoering."

Daarnaast zijn er ook aanbevelingen gegeven over de inhoud van het vak. Daarin wordt benoemd dat de invulling van de lessen verandert moet worden, er meer verbinding moet worden gelegd tussen de lessen en ook tussen de theorie en de praktijk en dat er meer geoefend moet worden met casussen. Een tweetal respondenten geven aan dat het vak een verplicht vak moet worden in hoeverre dat dan mogelijk is en een respondent zegt dat het zeker meegenomen moet worden binnen de nieuwe opleiding Social Work. Hij zegt hierover:

"Ik denk gewoon echt dat het echt wel moet meegenomen worden ja."

Als laatste heeft een respondent aangegeven dat het volgens hem geen periode lang hoeft te duren, maar dat je weet dat er technieken zijn, zodat je het zelf kunt uitzoeken. En een tweetal respondenten kwamen allebei met een idee, namelijk: een workshop houden om de basics te geven en een extra les voorafgaand aan de keuzeprofielen, zodat men weet wat hij kan verwachten.

4.4 Verlieskunde volgens de docenten

Naast de acht studenten die deel hebben genomen aan het onderzoek, zijn er ook twee docenten van het keuzeprofiel verlieskunde geïnterviewd. Thema's zoals: keuze van beroep, omschrijving verlies en rouw, verlieskunde en het gegeven aanbod komen hierin naar voren.

4.4.1 Keuze beroep

Beide respondenten vinden het van belang dat zij voor het docentschap, ervaring binnen het werkveld hebben opgedaan. Voor de ene respondent kwam de interesse voor het docentschap naar voren, doordat Saxion hem benaderde voor een 'klus'. Voor de andere respondent kwam de interesse voor het docentschap, naar aanleiding van het plezier wat hij had in de kennisoverdracht richting stagiaires en collega's. Tevens wordt er

aangegeven dat hetgeen men geleerd heeft, kan tegenspreken met de praktijk. Tijdens het interview geeft hij hier een voorbeeld bij, wat te maken heeft met de Nederlandse cultuur ten opzichte van andere culturen.

“Hij begon heel algemeen en hij ging steeds meer toe naar: ‘soms verlies je familieleden en dat kan uh mensen gebeuren, soms is het je eigen broer’, dus hij zei het, zonder dat hij tegen die jongen zei: jouw broer is overleden. Hij praatte er helemaal omheen en ik zag bij die jongen, eigenlijk al na vijf minuten in het gesprek, hij wist al heel snel: er is iets ergs gebeurd. (...) Als ik naar binnen was gegaan: sorry, ik moet je iets ergs vertellen (op mijn Nederlandse manier) je broer is onder de trein gekomen... Ik voelde van tevoren aan, als ik dat doe dan gaat het niet goed.”

Het voorbeeld heeft te maken met het overbrengen van slecht nieuws, waarbij men in de westerse/Nederlandse cultuur geneigd is om het nieuws direct te brengen, terwijl dit in heel veel andere culturen anders werkt. Deze gewaarwording van de respondent, heeft bijgedragen aan de keuze voor het docentschap.

4.4.2 Omschrijving verlies

Beide respondenten hebben zelf een verlieservaring meegemaakt met familieleden en/of dierbaren, zij geven aan dat dit onontkoombaar is in het leven. Een van hen geeft aan dat het lesgeven in het omgaan met verlies, een bijdrage levert aan de eigen verliesverwerking en de bewustwording van verliesaspecten. De andere respondent geeft aan een andere prioritering te hebben gekregen door een van zijn verlieservaringen. Hij geeft aan dat hij sinds die verlieservaring ook milder/aardiger is geworden. Om de privacy van onze respondenten te kunnen waarborgen, is er besloten om de persoonlijke verlieservaringen buiten beschouwing te houden.

Tijdens de interviews is er aan de respondenten gevraagd, welke soorten van verlies zij kennen. Zij verstaan beide het verlies van dierbaren en het verlies van werk onder soorten van verlies, daarnaast wordt er nog echtscheiding, het verlies van huisvesting en het verlies van gezondheid genoemd. Verlies gaat verder dan alleen sterfgevallen en is daardoor een breed begrip, aldus de respondenten.

4.4.3 Omschrijving rouw

Rouw is essentieel om verder te kunnen in het leven, aldus beide respondenten. Rouw is voor iedereen anders, het is een proces dat je op gang moet brengen. Er wordt hierbij aangegeven dat rouw een wezenlijk onderdeel is van verlies, waarin men de pijn toelaat. Het is een proces waar je doorheen moet. Volgens een respondent zorgt het terug gaan naar rouwervaringen binnen de lessen van Verlieskunde ervoor dat, je het bij jezelf kunt herkennen en er een structuur aan kunt brengen. Niet alleen op persoonlijk vlak, maar ook in de praktijk.

4.4.4 Verlieskunde

Beide respondenten vinden verlieskunde een waardevol vak, dit is eveneens een reden dat zij ervoor hebben gekozen om les te geven in verlieskunde. Het is een vak waarbij

men de gevoelenslaag in gaat. Een van de respondenten geeft tevens aan dat persoonlijke verlies- en praktijkervaringen er eveneens voor hebben gezorgd dat er interesse was voor het lesgeven binnen dit keuzeprofiel.

Zij achtten de bagage m.b.t. het omgaan met verlieservaringen, die je meegeeft aan de toekomstige professionals, van belang. *“Het is nu nog de vraag of cliënten in aanraking komen met een hulpverlener die dit in de bagage heeft.”*

De kennis die zij bezitten op het gebied van omgaan met verlies en rouw, hebben zij geput uit de theorie van De Mönnink, persoonlijke- en praktijkervaringen. Een respondent geeft aan dat de betekenis van verlieskunde is:

“Iemand kunnen toerusten met vaardigheden en het goed leren omgaan met verlieservaringen.”

Daarnaast geeft de andere respondent aan dat:

“Verlies is een onvermijdelijk deel van het leven.”

De kans dat de lessen te technisch worden ingericht, wordt vergroot door het boek van De Mönnink, aldus beide respondenten. Dit is een van de gegeven verbeterpunten die de respondenten hebben aangegeven. Het technisch invullen van de lessen kan een gevolg zijn van de gegeven ruimte die de docenten wordt gegeven, waardoor het vak niet tot zijn recht komt en een betere plek zou verdienen. Daarnaast zou het boek van De Mönnink te dik zijn en wordt er aangeraden om naar andere literatuur te kijken, aldus een respondent. De omgeving wordt evengoed aangekaart als zijnde verbeterpunt, aangezien het profiel verlieskunde slechts bestaat uit zeven lessen met daarin onbekenden. Doordat er tijdens deze lessen onbekende studenten onderling verlieservaringen delen, maakt het lastig en wordt er veel van de studenten gevraagd. De respondent geeft hierbij aan dat het een verbeterpunt zal zijn als het vak van keuzevak naar een standaard vak verandert. Beide respondenten geven aan dat:

“Er veel studenten nooit in aanraking zullen komen met dit vak, doordat het een keuzevak is.”

Een ander verbeterpunt volgens één van de respondenten is het plannen van evaluatiemomenten met de betrokken docenten een verbeterpunt, hier wordt naar zijn opinie weinig tot geen aandacht aan besteedt.

Er werd eveneens een sterk punt van de lessen van verlieskunde aangekaart door beide, namelijk: de gegeven ruimte m.b.t. de invulling van de les. Een van de twee respondenten voegt hier de goede opzet aan toe. Tevens zijn zij van mening dat er te weinig aandacht wordt besteed aan verlieskunde/omgaan met verlies en rouw in de hulpverlening.

Beide respondenten zijn van mening dat de studenten het vooral lastig vinden om de pijn achter het verlies/de diepgang bespreekbaar te maken, waarbij een respondent

drempelvrees en handelingsverlegenheid toevoegt. Daarnaast zijn zij het eens over dat het delen van de eigen verlieservaringen met studenten en het creëren van voldoende veiligheid binnen de lessen, effectief zijn binnen het keuzeprofiel verlieskunde. De ingebrachte casussen tijdens de lessen van verlieskunde variëren. Bij de één kwamen zeer diverse casussen naar voren, terwijl dit bij de ander beperkt bleef.

Tot slot is er aandacht besteed aan het belang van verlieskunde in de hulpverlening.

“Je kunt een ander niet verder helpen dan dat je zelf bent. Als je je verlies niet onder ogen ziet, doe je dat in relatie tot een ander ook, aangezien mensen aanvoelen hoe het bij jou zit en vooral kinderen of verstandelijk beperkten voelen of jij authentiek aanwezig bent.”

Geen enkel boek kan je vertellen welke kant je af moet slaan om goed te komen, je moet het zelf beleven, aldus beide respondenten. Daarnaast zijn zij het eens over het feit dat wanneer men te lang in het verlies blijven hangen, zij hun totale vitaliteit kwijt raken en als gevolg daarop geheel ongelukkig worden.

“Een betekenis kunnen geven aan het verlies, kan ervoor zorgen dat het je leven niet armer maakt, maar rijker.”

Nauwkeurig luisteren en temporiseren zijn van belang bij verlieskunde, aangezien men goed dient aan te voelen als professional op welk niveau de cliënt zit met zijn verlies. Vertrouwen is essentieel voor de openheid in het vertellen van een verlieservaring, hierbij kan een hulpverlener troost bieden.

4.4.5 Aanbod verlieskunde

Verliesbegeleiding wordt als van belang beschouwd, echter wordt er een onvoldoende gegeven voor het aanbod van verlieskunde/omgaan met verlies en rouw binnen de Academie Mens en Maatschappij. Er is aanbod door middel van het keuzeprofiel verlieskunde, mits het keuzeprofiel niet vol zit.

“De opleiding is gericht op wat je wilt behalen en minder op hoe je omgaat met wat je kwijt raakt.”

Volgens een respondent zijn er veel studenten die dit keuzeprofiel kiezen, omdat zij zelf een verlieservaring hebben meegemaakt.

“Het is voor jezelf prettiger wanneer je kunt omgaan met verlies in plaats van het te vermijden, dit kan namelijk voor onnodige stress zorgen.”

Daarnaast is er onduidelijkheid hoe en óf het vak verlieskunde terug komt in het Social Work programma, de ontwikkelingen van de opleiding Social Work bieden een kans om te kijken hoe het beter kan. Eén respondent geeft aan dat verlieskunde geen duidelijke plek binnen de opleiding heeft en hoopt dit anders te kunnen gaan zien.

“Het doet zo namelijk geen recht aan de relevantie van het thema.”

Tevens wordt de pilot met het schrijven van een autobiografie in het tweede jaar aangekaart door één van de respondenten, dit wordt in zijn ogen gezien als een vooruitgang. Verlieskunde zou namelijk een vervolg op de pilot kunnen zijn. Echter kan dit vak niet specifiek gekoppeld kunnen worden aan een uitstroomrichting, aangezien dit thema overal onder valt. Het vak verlieskunde wordt gezien als essentieel onderdeel van het curriculum, aldus een respondent.

"Wellicht dat dit onderzoek kan bijdragen dat het een plek krijgt, dat is het zeker wel waard."

Hoofdstuk 5: Conclusie

5.1 Inleiding

Binnen dit hoofdstuk wordt er antwoord gegeven op de deelvragen en hoofdvraag, daarnaast wordt er een koppeling gelegd tussen de praktische- en de theoretische deelvragen. Tevens worden er aanbevelingen gegeven en wordt er een sterkte- zwakte analyse van het onderzoek beschreven. Het hoofdstuk zal eindigen met een discussie.

5.2 Conclusie praktische deelvragen

5.2.1 Waarom hebben studenten van de Academie Mens & Maatschappij voor het methodisch profiel Verlieskunde gekozen?

Handvatten aangereikt krijgen in het omgaan met verlies en rouw is het meest gegeven antwoord op deze vraag. Eerder in het rapport bij het theoretisch kader, is er een verwijzing gemaakt naar het onderzoek van Doughty Horn, et al., (2012). In dit onderzoek wordt er aangegeven dat een curriculum voor verdriet en verliesbegeleiding een handvat kan bieden op het rouwproces, daarnaast kan het zorgen voor erkenning van verdriet en de fases die het leven met zich meebrengt.

5.2.2 Voldoen de lessen Verlieskunde aan de verwachtingen van de studenten?

Meer dan de helft van de respondenten geeft aan dat de lessen van verlieskunde niet voldoen aan de verwachtingen. Het gegeven gemiddelde van een 4.6 geeft dit duidelijk weer, dit gemiddelde komt eveneens terug in paragraaf 4.3.4.). Tevens komt er uit de resultaten sterk naar voren dat wijze van doceren binnen dit vak per docent verschilt, waardoor de tevredenheid varieert. Daar waar het bij de één aan diepgang ontbrak, was het bij de ander aanwezig volgens de respondenten. Desalniettemin, werd er voldoende ruimte en veiligheid geboden binnen de lessen van verlieskunde, waardoor de respondenten openheid durfden te tonen.

5.2.3 Wat is volgens studenten en docenten de behoefte aan lessen in omgaan met verlies en rouw?

Het merendeel van de studenten geeft aan dat er weinig tot een beperkt aanbod is wat betreft het omgaan met verlies en rouw, daarnaast geven zij aan dat verlieskunde als een standaard vak moet worden gegeven en niet als een keuzeprofiel. Daarnaast is er volgens de docenten sprake van dat het vak niet tot haar recht kan komen door middel van een keuzeprofiel, er wordt te weinig aandacht besteedt aan het omgaan met verlies en rouw. De pilot voor het schrijven van een autobiografie in het tweede jaar wordt als een vooruitgang gezien. Desalniettemin, hopen de respondenten dat het vak terug zal komen in het Social Work domeinprofiel, aangezien zij deze kennis en handvatten als waardevolle bagage achtten voor de afgestuurde social workers. Het begrip "verlies" vindt op verschillende wijzen plaats binnen de opleiding tot social worker. Het omgaan met verlies wordt echter steeds minder onder de aandacht gebracht binnen de

opleidingen, aldus De Mönnink (2015).

Door de resultaten kan er geconcludeerd worden dat er behoefte is aan lessen in omgaan met rouw en verlies.

5.2.4 Welke situaties die te maken hebben met verlies en rouw, zijn studenten in de praktijk tegen gekomen, volgens de studenten en docenten?

Uit de resultaten komt naar voren dat alle respondenten meerdere/diverse praktijksituaties zijn tegen gekomen tijdens stages. Tevens hebben alle respondenten een vorm van verlies meegemaakt in de privésituatie. De praktijkervaringen variëren van het overlijden van een cliënt tot aan het verlies van huisvesting van een cliënt. Alle respondenten geven aan dat verliesbegeleiding bij cliënten van belang is, daarnaast geven enkele respondenten aan dat een verlieservaring kan leiden tot problematieken. Dit sluit aan bij de het onderzoek van Neijenhuis in Maatwerk (2015), waaruit is gebleken dat rouw- of verliesbegeleiding kan zorgen voor vermindering van klachten. Deze klachten kunnen volgens dit onderzoek bestaan uit: spanning, angst, depressie en somatisatie, waarbij de rouwintensiteit en/of negatieve emoties minder worden. Doughty Horn et al., (2012) en De Mönnink (2015) stellen beide dat er educatie gegeven moet worden over hoe men in het beroep begeleiding kan geven aan cliënten die in een rouw proces zitten.

De meerderheid geeft aan niet iets specifiek aan methoden, mee te hebben genomen vanuit de lessen van verlieskunde. Enkele respondenten geven aan dat er voldoende koppeling is gemaakt tussen de theorie en de praktijk, waardoor zij de methoden wel hebben kunnen toepassen. Deze methoden zijn aangereikt door het boek van De Mönnink (2015), waarin basistechnieken zoals onder andere de SLOP (stilte, lichaamstaal, onder woorden brengen en praktische handreikingen) en de PAK (persoonlijke archiefkast) behandeld worden.

5.3 Conclusie hoofdvraag

Het methodisch profiel verlieskunde kan een bijdrage leveren aan het nieuwe domeinprofiel Social Work. Het vak wordt door zowel studenten als docenten als een belangrijk methodisch vak gezien, dit komt in dit onderzoek naar voren en eveneens in de literatuur. Alle studenten ofwel toekomstige professionals ervaren situaties in de privésferen en in de praktijk, waarbij het van belang is te weten hoe zij kunnen handelen en begeleiden wanneer er zich een verlies voordoet bij een cliënt. Een aantal manieren waarop verlieskunde een bijdrage zou kunnen leveren binnen het nieuwe domeinprofiel Social Work, zijn:

1. Een combinatie van verlieskunde met een ander vak, bijvoorbeeld gespreksvoering.
2. Verlieskunde in ieder geval naar voren brengen in de eerste fase.

5.3.1 Hoe kan het methodisch profiel 'Verlieskunde' binnen Saxion Academie Mens en Maatschappij, bijdragen aan het nieuwe domeinprofiel Social Work.

Het methodisch profiel 'Verlieskunde' kan een bijdrage leveren binnen het nieuwe domeinprofiel Social Work door middel van het eerder introduceren van het vak, bijvoorbeeld in het eerste of tweede jaar van de studie. Door het vak te verwerken in het algemene curriculum kan er een plek worden gecreëerd, waarbij het vak beter tot haar recht kan komen en er voor de studenten een sterker gevoel van vertrouwen kan worden gegeven om de gevoelenslaag/diepgang in te durven gaan.

5.3.2 Aanbevelingen

- Het is aan te bevelen dat verlieskunde een plek krijgt binnen het nieuwe domeinprofiel Social Work.

Doormiddel van deze aanbeveling hebben toekomstige social workers handvatten in het omgaan met verlies en rouw in hun bagage. Deze handvatten zijn toe te passen tijdens hun stages en uiteindelijk in hun beroep. De docenten verlieskunde zouden dit kunnen bespreken met de verantwoordelijke collega's die het nieuwe domeinprofiel ontwikkelen. In de kerntaken en de kwalificaties van het landelijk opleidingsdocument (2017) staat aangegeven dat professionals leren van hun ervaringen door steeds te reflecteren op hun professioneel handelen. Daarbij ontwikkelen zij zichzelf en vernieuwen zij de beroepspraktijk. Wanneer verlieskunde een plek krijgt binnen het nieuwe domeinprofiel Social Work, kunnen de studenten tijdens deze lessen reflecteren op situaties die zij hebben meegemaakt op stage of in het privéleven. Door te reflecteren en het over het onderwerp verlies en rouw te hebben, ontwikkelen zij zichzelf en vernieuwen zij tegelijkertijd ook de beroepspraktijk. De meeste studenten weten veelal niet hoe zij goed om kunnen gaan met situaties waar verlies en rouw in voorkomen, mede doordat zij hier geen les in hebben gehad. Wanneer verlieskunde een goede plek krijgt binnen Social Work zullen er meer toekomstige hulpverleners zijn die kennis hebben rondom dit onderwerp.

- Er wordt aanbevolen om Verlieskunde op te nemen in het algemene vakkenpakket of in combinatie met een ander vak in de eerste fase van Social Work.

Door verlieskunde in het algemene vakkenpakket op te nemen of door het te combineren met een ander vak zoals gespreksvoering, leren zij eclectisch werken en krijgen alle studenten handvatten in het omgaan met verlies en rouw. Het is van belang dat de studenten zich dusdanig veilig voelen om verlieservaringen bespreekbaar te maken, bijvoorbeeld in de SB-klas en door een verlieskunde docent. Hierdoor is het geen keuzeprofiel meer en heeft elk toekomstige social worker hier kennis van. De vraag of een cliënt in een verliessituatie, een hulpverlener krijgt met de kennis over verlies en rouw, hoeft hierdoor niet gesteld te worden. De docenten zouden dit op zich kunnen nemen en zouden dit onderzoek daarvoor kunnen gebruiken. Tevens is het aan te bevelen dat in de eerste fase (in het eerste en/of tweede leerjaar) de basis wordt

meegegeven en zodra de studenten een specialisatie hebben gekozen, zij verlieskunde krijgen gericht op hun specialisatie. Verlieskunde gericht op een specialisatie zou gedaan kunnen worden door in de lessen te werken aan een casus, door deze elke les een stukje verder op te bouwen.

In het landelijk opleidingsdocument sociaal werk (2017) staat informatie beschreven waar elke beginnende professional over moet beschikken. Dit is onder andere de generieke kennisbasis waarin diverse bouwstenen worden beschreven. Één van de bouwstenen houdt in dat afgestudeerde bachelors een communicatief vermogen in het sociale domein hebben. Waarbij het wederkerige en dialogische karakter van de relaties, de gerichtheid op de persoon in de situatie, de gerichtheid op het sociaal functioneren en de sociale kwaliteit voorop staan. Deze bouwsteen geeft hiermee al aan dat een afgestudeerde bachelor veel kwaliteiten en kennis in huis moet hebben. Waarvan omgaan met verlies er ook één is. Aangezien er volgens de bouwsteen een goed communicatief vermogen aanwezig moet zijn, is het aan te raden om verlieskunde te combineren met een ander vak zoals gespreksvoering. Mocht er een mogelijkheid zijn om verlieskunde als een algemeen vak te geven, dan heeft dat wel de voorkeur.

- De derde aanbeveling is het creëren van evaluatiemomenten tussen de docenten, op vooraf geplande data en tijden.

Door vooraf geplande data en tijden af te spreken of in te laten roosteren, komen de docenten niet in tijdnood en worden de evaluatiemomenten niet uitgesteld. De docenten weten waar ze aan toe zijn en kunnen zich voorbereiden op de evaluatiemomenten, tevens kunnen zij hier bespreken welke onderwerpen/methodes en technieken terug moeten komen in de lessen. De docenten dienen hiervoor samen de afspraken in te plannen of in te laten roosteren door een roostermaker. De verantwoordelijkheid voor het in plannen van afspraken of voor het laten inroosteren van afspraken ligt bij een afgesproken coördinator van verlieskunde.

- Het is aan te bevelen dat er meer koppeling wordt gelegd tussen de praktijk en de theorie.

Door theorie en praktijk met elkaar te koppelen, kan er praktijkgerichte diepgang gecreëerd worden. Hierdoor leren de studenten hoe ze om kunnen gaan met een cliënt in een bepaalde verlies/rouw situatie en merken zij hoe zij hierop reageren. Dit kan bijvoorbeeld door meer gebruik te maken van casussen. Door persoonlijke verlieservaringen te koppelen aan de theorie weten de studenten hoe zij zelf verlies ervaren en hoe zij zelf met verlies omgaan. Op deze manier kunnen zij zich beter inleven in een cliënt en weten zij beter hoe ze ermee om kunnen gaan.

- Tot slot is het aan te bevelen dat het verslag door de opdrachtgever aan wordt gedragen bij de personen die het curriculum vorm geven.

Door het verslag neer te leggen bij de personen die het curriculum vormgeven, kan er aangetoond worden dat het vak Verlieskunde een plaats dient te krijgen binnen het

nieuwe domeinprofiel Social Work. Daarnaast wordt de kans groter dat er daadwerkelijk actie wordt ondernomen om dit vak terug te laten komen binnen het curriculum.

5.4 Sterkte/zwakte analyse

Sterktes	Zwaktes
Persoonlijke benadering werving respondenten	Onduidelijkheid onder de onderzoekers over wie het interview af nam
Locatie interviews	Doelvraag mogelijkheid niet altijd benut
Aanpassen aan de behoefte m.b.t. data en tijd van de respondent	Lage respons
Persoonlijke ervaring delen met de respondent om veiligheid en openheid te creëren	Welke respondenten bij welke leraar
Semigestructureerde vragenlijst	
Opnames van de interviews	
Eén onderzoeker met verlieskunde en één onderzoeker zonder verlieskunde in de bagage	
Studenten en docenten	
De ingeschatte tijd voor het interview	
Evaluatiemoment na het interview onder de onderzoekers	
De dialoog tijdens de presentatie tussen de onderzoekers, opdrachtgever en de aanwezige docent.	

5.4.1 Sterktes

Een sterkte van het onderzoek is dat één onderzoeker de lessen verlieskunde heeft gevolgd en de ander niet. De één kan vertellen wat zij gemist heeft aan kennis in omgaan met verlies en rouw en de ander kan haar ervaringen met de lessen vertellen en deze kennis gebruiken tijdens het onderzoek.

De persoonlijke benadering bij het werven van de respondenten is een sterkte van het onderzoek. Door de studenten persoonlijk te benaderen, kregen de onderzoekers direct antwoord op de vraag wie er wilde deelnemen aan het onderzoek. Daarnaast wisten de studenten door deze benadering wie de onderzoekers waren en wat er van beide partijen verwacht werd. Tijdens deze benadering werd het onderzoek uitgelegd en werd er aangegeven dat er zo veel mogelijk rekening gehouden werd met de drukke schema's van de derdejaars studenten.

Door de locatie van de interviews op het Saxion te Enschede te houden, konden de interviews beter ingepland worden naar de roosters van de deelnemende studenten. Op deze manier wisten de deelnemende studenten op tijd waar zij moesten zijn en konden de interviews privé in een gereserveerd lokaal plaatsvinden. Ieder lokaal werd voor een uur gereserveerd, zodat eventuele uitloop van tijd er niet voor zou zorgen dat de

onderzoekers en de respondent moesten verhuizen naar een ander lokaal. De ingeschatte tijd van een half uur, was realistisch ingeschat en was voor het merendeel daadwerkelijk een half uur durend. Slechts een enkeling kwam over deze ingeschatte tijd heen, echter door de ruim in tijd gereserveerde ruimte was dit geen probleem.

Tijdens de interviews zijn er met toestemming opnames gemaakt om de interviews later te kunnen uitschrijven. Deze opnames hebben tijdens het uitschrijven erg goed geholpen. Alles is letterlijk uitgeschreven, om deze reden zijn deze opnames een sterk punt van het onderzoek.

Door persoonlijke verlieservaringen van de onderzoekers te delen met de respondenten, wordt er een stukje veiligheid en openheid gecreëerd. Door deze openheid te tonen, werd er een stukje kwetsbaarheid getoond. Door deze kwetsbaarheid toe te laten, durfden de respondenten eveneens meer open te zijn binnen het thema. Daarnaast is er een semigestructureerde vragenlijst gehanteerd, waardoor er structuur in het gesprek bleef, bruikbare informatie naar voren kwam en er eveneens ruimte was voor doorvraag mogelijkheden.

Door de interviews zowel onder studenten als docenten te houden, kon er worden aangetoond in hoeverre zij overeen komen met de verwachtingen en meningen. Door de input van twee groepen te belichten, komen de behoeftes, op- en aanmerkingen van beide naar voren. Het in kaart brengen van beide groepen en de behoeftes die zij hebben, zorgen ervoor dat er gericht kan worden gekeken naar de inkleuring en de vorm van het vak verlieskunde.

Het evalueren zorgde ervoor dat er eventuele verbeterpunten, tijdens de interviews, aangekaart en verbeterd konden worden voor de eerst volgende keer. Tevens zorgde het ervoor dat de onderzoekers sterke punten binnen het interview onder de loep namen, zodat dit in de volgende interviews terug kon komen.

5.4.2 Zwaktes

In het begin waren er onduidelijkheden bij de onderzoekers over wie het interview af nam, dit kwam warrig en storend over en zorgde ervoor dat het interview onrustig begon. Dit wordt door de onderzoekers gezien als een zwak punt.

Tevens zijn niet alle doorvraag mogelijkheden volledig benut, waardoor er op sommige momenten minder diepgang naar voren kwam dan dat er mogelijk was. Tijdens het evalueren en het uitschrijven van de interviews kwam dit naar voren als verbeterpunt.

Helaas, waren er vier studenten die in eerste instantie toegezegd hadden om mee te werken aan het onderzoek, die uiteindelijk geen gehoor gaven. Het bereiken van zoveel mogelijk studenten die het keuzeprofiel verlieskunde hadden gekozen, is hierdoor af genomen. Doordat er geen onderscheid is gemaakt in docenten, komt minder goed naar voren welke van hen wel hebben voldaan aan de verwachtingen van de studenten en welke niet. Wanneer dit onderscheid wel was gemaakt, zouden de docenten per

persoon duidelijke verbeterpunten voor de lessen verkrijgen. Deze punten worden om deze redenen als een zwak punt gezien door de onderzoekers.

5.5 Discussie

5.5.1 Pleidooi: Verlieskunde als standaard vak in het curriculum van het nieuwe domeinprofiel Social Work.

Bedaf (2016) stelt dat ieder mens anders rouwt, maar dat het wel bij iedereen van belang is dat de realiteit wordt toegelaten en dat men de pijn onder ogen durft te zien. Mede hierdoor en door de verandering in het leven te accepteren, zal het verdriet uiteindelijk minder worden. Alle aspecten en niveaus in het leven worden door rouw, verlies en verdriet geraakt, zegt Kreise (2009). Hierbij komen allerlei gevoelens kijken en komen deze tot uiting in alle levensgebieden van een persoon.

Naast het feit dat iedereen rouwt, is er in Nederland tevens sprake van een aantal maatschappelijke ontwikkelingen. Twee voorbeelden hiervan zijn de vergrijzing en de vluchtelingenstroom. Het aantal ouderen in Nederland zal de komende jaren stijgen, met als gevolg dat dit een grote doelgroep wordt in het werkveld van de social worker. Voor een social worker is het mede hierdoor van belang, dat zij weten hoe zij cliënten kunnen steunen in een verlies en rouwproces. Bedaf (2016) stelt dat het bij deze doelgroep van belang is dat zij zich gehoord en gezien willen voelen in hun verlies. De andere maatschappelijke ontwikkeling 'de vluchtelingenstroom' zorgt eveneens voor een grote doelgroep binnen Social Work. Migranten leiden volgens De Mönnink (2015) onder verschillende soorten van verlies, namelijk het verliezen van naasten, de bekende taal, de status en de voorgestelde doelen die zij hadden. Zij hebben alles achter moeten laten in het land van herkomst en moeten in een nieuw, onbekend land alles weder opbouwen. Met andere woorden: er komt veel op deze doelgroep af. Naast het wederopbouwen hebben de vluchtelingen ook vreselijke dingen meegemaakt. Bijvoorbeeld dat zij familieleden en vrienden hebben verloren of achter hebben moeten laten. Hun complete gevoel van veiligheid is weg, deze moeten zij wederopbouwen.

Wij zijn van mening (wat tevens terug te zien is in dit onderzoek) dat verliesbegeleiding van belang is, niet alleen bij bovenstaande doelgroepen, maar bij alle doelgroepen. Wanneer er niet of te weinig begeleiding in een verlies en rouw proces wordt aangeboden aan een cliënt, kan dit later voor problematiek zorgen en hen beperken in het verdere leven. Door de bovengenoemde situaties en door middel van het onderzoek dat er is gedaan, zijn wij van mening dat het onderwerp verlies en rouw te weinig aan bod komt binnen de academie Mens & Maatschappij. Binnen de academie kom je slechts in aanraking met dit onderwerp wanneer je dit als methodisch profiel kiest. Uit de voorbeelden die wij hierboven genoemd hebben, blijkt hoe erg het onderwerp verlies en rouw speelt en de hoeveelheid verschillende soorten verlies. Het onderwerp verlies wordt naar onze mening veelal vermeden, omdat dit te dichtbij komt en men het moeilijk vindt om erover te praten. Echter zullen de toekomstige professionals hiermee

in aanraking komen, waardoor het van belang is dat zij de juiste handvatten hebben om cliënten op een professionele wijze te ondersteunen en begeleiden in dit proces.

Agressiehantering krijg je als een apart vak, waarom verlieskunde niet? Verlies kan ook ten grondslag liggen aan diverse problematieken, zoals agressie. Daarnaast maken studenten situaties met verlies en rouw hoogstwaarschijnlijk mee, aangezien iedereen iets of iemand verliest. Hetzij door privé omstandigheden of op de verschillende stages. Tevens zijn wij er ons van bewust dat het lesprogramma tamelijk vol zit en dat er wellicht weinig ruimte is voor een extra vak. Desalniettemin, kan verlieskunde volgens ons gecombineerd worden met de lessen gespreksvoering in de eerste fase (leerjaar één of twee). Wij zijn van mening, kijkende naar het landelijk opleidingsdocument sociaal werk (2017), dat in fase één in ieder geval de basis gegeven kan worden. Wanneer de basis is gelegd kan er tijdens de specialisatie, in de daarop volgende fase, verlieskunde gegeven worden welke gericht is op de specialisatie.

Literatuurlijst

- Baarda, B., Bakker, E., Fischer, T., Julsing, M., Peters, V., Velden, T. Van der. & Goede, M. de. (2013). *Basisboek kwalitatief onderzoek*. Groningen/Houten: Noordhoff uitgevers.
- Barneveld, M. (2015). 40x vogels in de lucht. Verkregen van: <http://defotoblogger.nl/40x-vogels-in-de-lucht/>
- Bedaf, M. (2016). Zo help je bij rouwverwerking. *Tijdschrift voor Verzorgenden*, 48, 20-22.
- Bijlsma, J. & Janssen, H. (2012). *Sociaal werk in Nederland. Vijfhonderd jaar verheffen en verbinden*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Bout, J. van den. (2003). Omgaan met nabestaanden. *Tijdschrift voor huisarts en wetenschap*, 8, 464-466.
- Brandt, E. (2009). Omgaan met verlies. *Psychologie magazine*. Maart 2009, 20-27.
- Deth, R. Van. (2003). Rouw. Informatie voor nabestaanden en andere betrokkenen. *Psychopraxis*, 5, 20-24.
- Doughty Horn, E., Crews, J. & Herrawood, L. (2012). Grief and Loss Education: Recommendations for Curricular Inclusion. *Counselor Education & Supervision*, 52, 70-80.
- Expertisecentrum Omgaan met Verlies. (z.j.). Wat is rouw? Verkregen van: <http://www.riettiddelaers.nl/rouw-watisrouw.php>
- Frijda, N. (2005). *De emoties. Een overzicht van onderzoek en theorie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Heerink, M., Pinkster, S. & Bratti-van der Werf, M. (2009). *Onderzoek in zorg en welzijn. Een praktische inleiding*. Amsterdam: Pearson Benelux B.V.
- Heilzaam B.V. (2016). Verlies en rouw. Verkregen van: <https://www.dokterdokter.nl/aandoening/verlies-en-rouw/>
- Jansma, P. (2004). Op weg naar een brede opleiding Social Work. *Maatwerk*, 5, 190-193.
- Keijser, de, J. (2004). Gecomplexeerde rouw. *Tijdschrift voor psychotherapie*, 30:60-69. Doi: 10.1007/BF03062068
- Keirse, E. (2005). Omgaan met rouw. *Bijblijven*, 21, 12-19.
- Koeter, L. (2005). Het beroep blijft herkenbaar. Veranderingen binnen MWD opleidingen. *Maatwerk*, 6, 6-9.
- Landelijk opleidingsdocument sociaal werk. (2017).
- Landelijk Opleidingsoverleg MWD (2012). *Herkenbaar en toekomstgericht 2.0. Landelijk Opleidingsprofiel voor de hbo- bacheloropleiding Maatschappelijk Werk en Dienstverlening*. Amsterdam: B.V. Uitgeverij SWP.
- Lucassen, P.L.B.J. & olde Hartman, T.C. (2007). *Kwalitatief onderzoek*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Stapel, J. & Keukens, R. (2009). *Sociologie voor gezondheidszorg en verpleegkunde*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum
- Stets, J., E. & Turner, J., H. (2007). *Handbook of the sociology of emotions*. New York: Springer.
- Migchelbrink, F. (2008). *Praktijkgericht onderzoek in zorg en welzijn*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Mönnink, De. H. (2015). *Verlieskunde. Methodisch kompas voor de beroepspraktijk*. Amsterdam: Reed Business Education.
- Movisie. (2015). De voordelen van de participatiesamenleving. Verkregen van: <https://www.movisie.nl/kennisdossiers/participatie-en-activering>

- Neijenhuis, J. (2015). Rouw: een thema voor (bedrijfs-) maatschappelijk werk? *Maatwerk* 16, 38-39.
- NVAO.net (z.j.). Dublin Descriptoren. Verkregen van: <https://www.nvao.net/system/files/pdf/Dublin%20Descriptoren.pdf>
- Paumen, B. (2008). *Verbreiding. Als alles op de schop gaat*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum
- Verhaeghe, A. (2008). *Competent van schoolbank naar werkvloer*. Brussel: Uitgeverij ASP N.V.
- Vos, J.W. (2008). De rol van het maatschappelijk werk ten aanzien van ouderen die te maken hebben met verlies van gezondheid. Verkregen van: <https://hbo-kennisbank.nl/record/oai:repository.samenmaken.nl:smpid:21642>
- Weinstein, J. (2008). *Working with Loss, Death and Bereavement: A Guide for Social Workers*. Londen: SAGE Publications Ltd.
- Wilson, K., Ruch, G., Lymbery, M. & Cooper, A. (2012). *Social Work. Een inleiding*. Amsterdam: Pearson Benelux B.V.
- Zeylmans, R. (2006). *Rouwverwerking en rouwbegeleiding*. Zeist: Uitgeverij Christofoor.
- Zimbardo, P., G., Johnson, R., L. & McCann, V. (2013). *Psychologie een inleiding*. Amsterdam: Pearson Benelux B.V.